

ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXI.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

REDIGIT -- SZERKESZTI
PÓCS TAMÁS, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO OECONOMISTICA

TANULMÁNYOK
A KÖZGAZDASÁGTAN KÖRÉBŐL

REDIGIT -- SZERKESZTI

KÁDEK ISTVÁN

EGER

1993

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

1993

1. Angol és amerikai filológiai tanulmányok
2. Eszterházy Károly emlékezete
3. Germanistische Studien
4. Szlav filológiai és metodikai tanulmányok
5. Tanulmányok a biológiai tudományok köréből
6. Tanulmányok a filozófia köréből
7. Tanulmányok a fizikai tudományok köréből
8. Tanulmányok a földrajztudományok köréből
9. Tanulmányok a közgazdaságtan köréből
10. Tanulmányok a magyar nyelvről
11. Tanulmányok a matematikai tudományok köréből
12. Tanulmányok a neveléstudomány és a pszichológia köréből
13. Tanulmányok a politikatudomány köréből
14. Tanulmányok a történelemtudomány köréből
15. Tanulmányok az irodalomtudomány köréből

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXI.**

**AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

REDIGIT -- SZERKESZTI
PÓCS TAMÁS, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO OECONOMISTICA

**TANULMÁNYOK
A KÖZGAZDASÁGTAN KÖRÉBŐL**

REDIGIT -- SZERKESZTI

KÁDEK ISTVÁN

EGER

1993

ISSN 1216-6006

Feloldós kiadó: dr. Orbán Sándor
főiskolai főigazgató

Készült az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola
nyomdaüzemében

TARTALOM

Előszó	5
Daubner Katalin: Az izraeli mezőgazdasági fejlődés néhány tanulsága	7
Fekete Ferenc: A kooperáció és a privatizáció néhány gazdaság-elméleti összefüggéséről	23
Hollóné Kacsó Erzsébet--Demeter András: A rendszerváltozás néhány problémája a magyar agrárgazdaságban	37
László Mária: A települési önkormányzatok néhány kérdése	51
Kádek István: Közgazdasági gyermekirodalom magyarországon	61
Bárányné Szabadkai Éva: Dr. Kollár Zoltán "periférikus fejlődés és latin-amerikai alternatívák" című akadémiai doktori értekezésének védéséről	77
Kovács Endre: A liberalizmus (újra-)elfelejtett értékei	95

CONTENT

Preface	5
Katalin Daubner: Some Lessons from the Israeli Agrarian Development	7
Ferenc Fekete: Some Connections between Cooperation and Privatization in the Economic Theory	23
Hollóné Erzsébet Kacsó--András Demeter: Some problems of the system-change in the Hungarian agricultural sphere	37
Mária László: Einige Fragen der lokalen Selbstverwaltungen	51
István Kádek: Hungarian Children's books on Economics	61
Bárányné Éva Szabadkai: About the Academic doctoral dissertation "Peripheral development and Latin American alternatives" of Zoltán Kollár	77
Endre Kovács: The reforgotten values of liberalism (Friedrich A. Hayek: Road to Serfdom)	95

ELŐSZÓ

Tisztelt Olvasó!

Ez a kiadvány az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeinek része; a Közgazdaságtani Tanszék által összeállított önálló füzete. Egy teljesen szokványos kiadvány tehát -- nekünk mégis különleges.

Tanszékünk önálló egységgé válása (1990 októbere) óta ugyanis ez az első alkalom, hogy ilyen formában léphetünk főiskolánk társadalma s a tágabb szakmai közvélemény elé.

Tanszékünk főiskolánk kis tanszékei közé tartozik: hatan vagyunk mindössze -- öt oktató és adminisztrátorunk. Az önállósodásunk óta eltelt két évben igen nagy horderejű feladatokat kellett megoldanunk: mindenekelőtt igyekeztünk megfelelni a szabad hallgatói tantárgy- és tanárválasztás által támasztott új kihívásoknak -- tantárgykínálatunkat megsokszoroztuk, programjainkat korszerűsítettük.

Reagálva a bekövetkezett változásokra s kicsit elébemenve a várható igényeknek, előkészítettük s 92 szeptemberében megindítottuk a "gazdaságismeret" tanári szakot. Másfél éves munkával tankönyvet írtunk 8. osztályos általános iskolásoknak gazdálkodási alapismeretekből; kísérleti oktatás keretében ezt már ki is próbáltuk.

Mindezek mellett foglalkoztunk egyéb tudományos témáinkkal is -- amennyire lehetőségünk és időnk megengedte.

Öröm és igen nagy megtiszteltetés számunkra, hogy kiadványunkat magas színvonalú írásokkal más intézményekben dolgozó kollégáink is megtisztelték. Ezúton mondunk köszönetet Daubner Katalinnak és Fekete Ferenc professzornak, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem oktatóinak, László Máriának, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem tanárának és Bárányné Szabadkai Évának, a Pedagógus-közgazdászok Továbbképző és Információs Központja munkatársának, a kötetünkbe elküldött írásaikért.

Kiadványunk összesen hét cikket tartalmaz; ezek a legkülönbözőbb témákat érintik. Találunk azonban három írást, amelyek tematikusan összekapcsolódnak; mindhárom agrárgazdasági témájú. E cikkek révén az Olvasó az izraeli mezőgazdaság tapasztalatait szernbesítheti az átalakuló magyar agrárágazat tapasztalati tényeivel s e folyamat fő elméleti konzekvenciáival. E cikkek közül kettő vendég szerzőink tollából került ki, a harmadikat pedig tan-

széki szerzőpárosunk írta. E cikkek tematikus kapcsolódása nem véletlen. Tanszékünk ugyanis szoros kapcsolatban áll a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Mikroökonómia Tanszékével. Közös kutatások is folynak.

Izgalmas és nagyon időszerű témát tárgyal László Mária írása: a települési önkormányzatok önálló gazdálkodásának lehetőségeit és hiányzó feltételeit vizsgálja, széleskörű tényanyagra támaszkodva, elemzően, kritikusan. Rámutat a költségvetés és az önkormányzatok kapcsolatának visszasságaira s a ma is érvényesülő alkufolyamatokra. A kiadványban találunk egy cikket a magyarországi közgazdasági gyermekirodalomról. E cikk második részében a szerző részletesen bemutatja azt az általános iskolásoknak szánt gazdaságismereti alaptankönyvet, melyet tanszéki kollektívánk készített. Így -- e cikk révén -- némi bepillantás kapható tanszékünk törekvéseibe, műhelymunkáiba. A cikkek két ismertetéssel egészülnek ki: egy akadémiai nagydoktori védés leírásával és egy nemrég megjelent könyv bemutatásával.

E helyen szeretnénk köszönetet mondani a kiadványunkban szereplő cikkek lektorainak: Fekete Ferenc és Mihalik István professzoroknak, valamint Pálné Kovács Ilona tudományos kutatónak.

Köszönettel tartozunk adminisztrátorunknak, Szajlai Erzsébetnek is precíz munkájáért.

E kis füzetet szeretettel nyújtjuk át az Olvasónak. Kérjük, fogadja jó szívvel! A jószándékú bírálatokat és az elismerő megjegyzéseket egyaránt szívesen fogadjuk!

Eger, 1992 november

A Közgazdaságtani Tanszék
kollektívája nevében

Dr. Kádek István
szerkesztő

DAUBNER KATALIN

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

AZ IZRAELI MEZŐGAZDASÁGI FEJLŐDÉS NÉHÁNY TANULSÁGA

RÉSUMÉ: *(Some Lessons from the Israeli Agrarian Development.)* The Israeli agriculture is relevant for the Hungarian agrarian development mostly because of the following characteristics: a/ the output and the value added per unit of land input is extremely high, b/ the labour productivity and capital efficiency is outstandingly large, c/ there is a specific combination of private ownership and two-level cooperative organizations, d/ capital formation and credit supply play a crucial role in the whole socio-economic rural progress. The major sections of the paper: the relevant stages of the four decade development; the most important social and economic features of kibbutzim, moshavim and their financial supplying cooperatives; interest relations; government goals and instruments; the major causes of the recent difficulties in cooperation; the financial crisis and its consequences.

Bevezetés

A magyar gazdaság napjainkban a túlcentralizált tervgazdaság, az ún. "parancsuralmi" rendszer helyzetéből a magántulajdon dominanciájára és a vegyes tulajdoni rendszerre épülő piacgazdaság felé halad. Ilyen viszonyok között a mezőgazdasági szektor a családi munkaerőre és tőkére alapozott magángazdálkodási formák elterjesztésével, valamint a magángazdaság és a szövetkezés összekapcsolódásával modell értékű példát mutathat.

1992 elején a szövetkezeti és az átalakulási törvény elfogadásával hazánkban részben szükségszerűségként, részben lehetőségként kiszélesedett az út a szövetkezeti szektor belső átalakulásához. Ez egyaránt vonatkozik a jelenleg szövetkezetek által használt földek tulajdonviszonyainak rendezésére, a szövetkezeti vagyon újrafelosztására, a vagyonképződés új forrásainak meg-

nyitására és a tagsági viszony átformálására. A felsoroltak megvalósítása mind tevékenységi és szervezeti, mind a tulajdon és a használat szempontjából teljes kooperatív átstrukturálódást jelent. Új típusú értékesítő, ellátó, fogyasztó és termelő szövetkezetek alakulhatnak ki részint a meglévőkből, részint új gazdálkodó szervezetként. A fenti feladatok megoldásához több területen is hasznosítható elvi tanulságokkal szolgálhat a magántulajdon, a nyugati típusú szövetkezés és a jelentős állami beavatkozás összekapcsolódására épülő izraeli mezőgazdaság. A fejlett piacgazdaságok között sajátos helyet foglal el és hazánk szakemberei számára gondolatébresztő lehet Izrael gazdasági helyzete, eddigi fejlődése és további előrelépésének lehetőségei. Mindez hatványozottan vonatkozik az izraeli mezőgazdaságra, amelynek jellemzői a következőkben vázolhatók föl:

a/ egységnyi földterületen nagy természetes output-volumen és hozzáadott értéknagyságot produkál,

b/ a munka termelékenysége és a tőke hatékonysága nagy,

c/ mindez a magántulajdon jelentős hatóerejét jelzi.

Vizsgálódásainkat elemző és dinamikus szemléletben célszerű végezni, ami azt jelenti, hogy az izraeli mezőgazdaság változásainak keretében a sikerek elemzése mellett a megtorpanások, a kudarcok és a közgazdasági környezethez való alkalmazkodás zökkenőinek elemzése is helyet kap.

Mindenekelőtt figyelmet érdemelnek és további információgyűjtést, elemzést és mélyre ható összehasonlító vizsgálatokat igényelnek azok az összefüggések, amelyek a viszonylag nagy önállósággal gazdálkodó, családi farmként termelő magángazdaságok és szövetkezetük: a moshav mint termékértékesítő szervezet között érvényesülnek. Ugyanilyen fontosságot tulajdoníthatunk azoknak a tapasztalatoknak, amelyek a hitelezési funkciót is végző moshavokból és ezek körzeti szintű ellátó szövetkezeteiből származnak.

A magyar gazdaság egésze számára is tanulságos lehet az Izraelben mostanában kialakult pénzügyi válság okait feltáró, a válság kezelését célzó kormányzati politika és a szövetkezeti perspektívák elemzése.

Izraelben a gazdaságelméleti és agrárökonómiai kutatások sokoldalúan kapcsolódnak a nemzetközi ismeretekhez és tapasztalatokhoz, a szakemberek nyitottak az eredmények, információk cseréjének áramoltatására. Az agrár szakemberek elismert nemzetközi pozíciójukat nem kis mértékben annak köszönhetik, hogy gyorsan és kritikusan reagáltak saját hazai gyakorlatuk változásaira, az abból fakadó jelenségekre és ellentmondásokra.

E cikk szerzőjének -- hivatalos meghívásra -- alkalma nyílt személyes tapasztalatokat szerezni izraeli egyetemeken, kutatóközpontokban, városi és falusi településeken, magán- és szövetkezeti gazdálkodó szervezetekben. Ezekre építve, továbbá szakirodalmi források és nemzetközi tanácskozásokon

elhangzott, még nem publikált előadások alapján készült e tanulmány.

Rövid gazdasági jellemzés

Izrael területe 22 ezer négyzetkilométer, lakossága 4,5 millió, tehát kis országnak tekinthető. Az egy főre jutó GNP 9500 dollár és ezzel a közepes jövedelemszintű országokhoz sorolható.

Területének fele sivatag, a művelt terület 430 ezer hektár és ennek felét öntözik.

Legfontosabb mezőgazdasági termékei a citrusfélék, a füge, a datolya, olajfa, zöldségek, búza, gyapot, cukorrépa, kukorica, dohány, földimogyoró, szezám, burgonya. A tenyésztett állatok közül a legfontosabbak a szarvasmarha, a juh, a kecske, a baromfi és a tevé. A mezőgazdasági termelés a nettó nemzeti termelés 3,5 százalékát teszi ki és az export 10 százalékát, a foglalkoztatottak pedig 5,2 százalékát képviseli.

Az 1948-ban létrehozott állam nagy erőfeszítéseket tett azért, hogy fennmaradjon, megvalósítsa az újjáépítést és segítse a több tízezer bevándorló beilleszkedését. Az 1950-es évek közepétől Izrael jelentős gazdasági növekedést ért el, amely 20 éven keresztül folytatódott, és 1974 óta lassult le. Az ország gazdaságát két súlyos inflációs hullám érintette. Az első az 1950-es évek elejét jellemezte, amikor az új kormányzat szűk adóbázissal rendelkezett, és még gyenge államigazgatási szervezettel kényszerült finanszírozni a háborút és az újjáépítést. Ebben az időszakban az infláció két számjegyű volt, 1952-ben 56 százalékot ért el.

Az infláció második, komolyabb szakasza az 1970-es évek közepén kezdődött, és ezután felgyorsult. Csak 1985-ben tudták megállítani, miután évi növekedési üteme közel került a 800 százalékhoz. Azóta az áremelkedés üteme évente kb. 20 százalékot tesz ki. Az áremelkedést az inflációs időszakokban a hitelezés gyors növekedése szította. 1975 és 1985 között a piaci kamatláb kisebb volt az inflációs rátánál, és emiatt a reálkamatláb negatívvá vált. Ez serkentette a túlzott mértékű beruházást és akadályozta a megtakarítást. Az 1985-ben lelassult infláció miatt viszont a reálkamatlábak kiugróan magas szintre kerültek. A mezőgazdaságot erősen érintették ezek a makrogazdasági és monetáris változások. Míg a bőséges hitelkínálat és a magas inflációs ráta idején e szektor termelése és jövedelemszínvonala emelkedett, mély válságba került az infláció megállításaival.

Az izraeli mezőgazdasági rendszer felépítése és érdekviszonyai

Izrael agrártermékeinek 80 százaléka szövetkezeti gazdaságokból származik. Ezek 4 fő típusa a kibuc, a moshav, a regionális szövetkezeti vállalkozások és az ún. regionális ellátó szövetkezetek. A moshavok és a kibucok között közbülső helyet foglal el és számbelileg is a legkisebb (26 darab) az ún. moshav-shitufi nevű szervezet. Ebben a szövetkezeti (kollektív) gazdaság dominál, és a családi gazdálkodó tevékenység a nálunk is ismert háztáji keretekre szűkül le.

A kibuc valójában kommuna, olyan közösség, amely az egyenlőségre épül. A javak és szolgáltatások termelése és fogyasztása közösen megy végbe. A tagok a kibuctól kapják az ennivalót, a lakást, az egészségügyi ellátást, az oktatást, a ruhaneműt, valamint egy viszonylag szerény pénzjuttatást, amelyet tetszésük szerint költhetnek el. A föld állami tulajdonban van, míg valamennyi egyéb termelőeszköz és vagyontárgy a kibuc közös tulajdonát képezi. A tagoknak személyes tárgyaikon kívül nincs más saját tulajdonuk.

Az első kibuc 1909-ben alakult, többségük az 1920-as években. Számuk 1986-ban 264 volt, amely a lakosság 2,8 százalékát, mintegy 116 ezer főt foglalt magában. Az állandó lakosok száma átlagosan nem haladja meg a 440 főt egy-egy kibucban.

A moshav olyan mezőgazdasági tevékenységet folytató közösség, amelyben az azonos nagyságú, állami tulajdonban lévő földeket családirag művelik. A termelőknek nyújtott szolgáltatások kooperatív jellegűek, de a termelés és a fogyasztás egyéni családi alapon történik. A tipikus moshav kb. 60 családot egyesít.

A moshavok kialakítása összekapcsolódott a cionista szocialista mozgalommal. Létrehozásuk az 1920-as években -- a szervezeti kereteket tekintve -- mintegy reakció volt a kibucok erőteljes kollektívizmussal és belső egyenlősítési törekvéseivel szemben. A moshavban a kollektívizmus eredetileg abban jeleződött ki, hogy a termelőeszközöket egyenlően osztották el a családi farmok között. Később a közösségi alapelvek a következőkben fogalmazódtak meg:

- a kölcsönös segítség elfogadása,
- a marketingtevékenység és a hitelezés kooperatív módon való megszervezése,
- bizonyos gazdaságirányítási döntések átruházása kollektív döntéshozó testületekre (a tagok közgyűlésére, a falu irányító bizottságára).

Az új, többnyire iszlám országokból érkező telepesek számára a szövetkezés moshav modellje ismeretlen volt és ezért nem nagy szimpátiát mutatott iránta. Emiatt a hivatalok gyakran nyúltak a gazdasági presszió eszközhöz. Ez az ún. "vonakodó szövetkezés" azonban mégis elkerülte a bukást, amely a

következő okokkal magyarázható:

- a/ A moshav tagjainak földet adtak (a föld ugyan az állam tulajdonában maradt, de névleges árért 49 évre bérbe adták).
- b/ A tagokat nem erőltették, hogy a moshavban maradjanak. Akik nem akartak gazdálkodni, vagy nem tudták elfogadni a szövetkezeti kereteket, szabadon eladhatták ingóságaikat, és eltávozhattak.
- c/ Az 50-es évek közepétől a 60-as évek közepéig jelentősen nőtt az agrártermékek iránti kereslet. A termelési kvóták alkalmazása, a nagy volumenű kormányzati támogatások és a kooperatív marketing intézmények együttes hatása az egész mezőgazdasági szektor és ezen belül a moshavok prosperitására vezetett. A moshav marketingszervezet alkalmazása a közvetítő magánkereskedelem kikapcsolásával a termelők számára kedvezőbb feltételeket teremtett. Nem véletlen, hogy az 1970-es években több szakember is úgy nyilatkozott a moshavokról, mint "szembetűnően sikeres" szervezetekről.

Mind a moshavokban, mind a kibucokban az ipari tevékenység helyi kifejlesztését szerették volna megvalósítani. Ennek célja részint az infrastruktúra színvonalának javítása, részint a jövedelemszint emelése volt.

Mivel a törvény szerint a családi farm a moshavban nem osztható, és csupán egyetlen fiú örökölheti, a család felnövekvő generációi jelentős potenciális munkaerőállományt képviselnek az iparosítás megvalósításához. A kibucban az iparosítás fő (és eredeti) célja az volt, hogy azok számára teremtsen munkaalkalmat, akik -- akár életkoruk, akár egészségi állapotuk miatt -- nem tudnak mezőgazdasági munkát vállalni. Az iparosításra tett erőfeszítések azonban csak részben voltak sikeresek.

A **regionális szolgáltató társas vállalatok** (gabonamalmok, vágóhidak, szállító és egyéb szervezetek) ún. másodlagos szövetkezeteknek tekinthetők, mert tagjaik a kibucok és a moshavok. Utóbbiak számára megvásárolják a gazdálkodáshoz szükséges eszközöket és szolgáltatásokat nyújtanak.

Másodlagos, körzeti szintű szervezetek a moshavokat és kibucokat tömörítő **ellátó szövetkezetek** is, amelyek többsége -- az eszközvásárló szolgáltatás mellett -- kiterjesztette tevékenységét a tagok számára nyújtott teljes körű pénzügyi közvetítésre.

A kibucban -- az egalitáriánus elv szem előtt tartásával -- egyenlően osztják el a jövedelmet a tagok között, és ugyanakkor a vállalkozás kedvezőtlen kimenetele is egyformán érinti őket. Ebből az is következik, hogy az érdekkonfliktusok intenzitása nem túl erős. A kibuc olyan számviteli nyilvántartást vezet, amelyben nem különülnek el a vállalkozás és a háztartás tevékenységének adatai, s így módon akadályozzák e tevékenységek szervezését és irányítását. A kibuc tevékenységének célja elsősorban az alaptőke felhalmo-

zása, amelynek során túlméretezett szolgáltatásokat, kevésbé takarékos beruházásokat valósítanak meg. Ennek ellenére egyre nehezebb a tagok életszínvonalának megőrzése.

A moshavban vezetett számvitel nem tartalmazza a családi farmok gazdasági tevékenységének adatait, s ezért azok nem ellenőrizhetők. Ennek főleg a hitelfelvétel szempontjából van kulcsfontossága, ugyanis a tagoknak nyújtott hitelek -- átlagosan -- a moshavok mérlegében szereplő aktívák háromnegyedét teszik ki. A hitelek csaknem fele külső forrásból, a körzeti ellátó szervezetektől származik, míg másik része a moshavon belül szervezett hitelezés eredménye.

A moshavban érdekkonfliktusok alakulhatnak ki az árképzés meghatározása miatt is. Ha pl. a közös szövetkezeti tevékenységek (pl. az értékesítés) költségeinek megosztását úgy végzik, hogy előbb egy adott összeggel terhelnek minden tagot, és ezután erre még rátesznek egy bizonyos összeget az értékesített termékegységre vetítve, akkor a termelési volumen függvényében eltérő érdekek alakulnak ki. A nagy volumenű termelést folytató tagok azt szeretnék, hogy a költségek lehető legnagyobb részét fix tényező formájában határozzák meg, a kistermelők viszont a termékegység alapján történő költségterhelést részesítik előnyben. Ha a többség az első variáció mellett dönt, akkor a kistermelők számára ez aránytalanul nagy költségviselést jelent. Példa lehet az érdekköszöletre egy olyan takarmányfeldolgozó üzem építése, amelyet a moshav üzemeltet azért, hogy a tagjainak szolgáltatást nyújtson. Ha e beruházást a közös alapból finanszírozzák, akkor a vállalkozás kockázatát az egész tagság osztja. Ha viszont csak az állattartó farmerek vesznek részt a beruházásban, akkor a többiek mentesülnek a kockázattól, de így elvesz a kooperáció egyik előnye.

A mezőgazdaság négy évtizede

Az 1950-es évek élelmiszerhiánnyal és adagolással kezdődtek. A mezőgazdaság expanziója -- főképpen az extenzív telepítési törekvések -- és a termelési tényezők jobb hasznosítása akkor vált lehetővé, amikor a külföldi valuták korlátozása fokozatosan enyhült. Ettől kezdve a kibucok és a moshavok száma, valamint a művelt terület nagysága megduplázódott, az öntözött terület négyszeresére, a termékvolumen pedig tízszeresére nőtt. A cserearányok és az output reálárai az évtized elején javultak, de azután lefelé irányuló trend következett.

A mezőgazdasági termelés néhány jellemző adatát a következő táblázat mutatja.

1. táblázat

A mezőgazdasági termelés néhány adata

Év	Öntözött terület	Alkalma- zottak	B tőke- állomány	NDP	Csere- arány	Reál out- put-ár
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1955	890	102	35	19	--	--
1965	1510	114	69	51	119	99
1975	1800	80	95	95	100	102
1985	2327	89	112	177	90	85
1988	2156	80	109	172	95	66

Forrás: Statistical Abstract of Israel, 1989.

Mértékegységek: (1)-ben ezer hektár,
(2)-ben ezer fő
(3)--(6)-ban index, 1976 = 100,
(5)-ben input árindex/output árindex
(6)-ban a fogyasztói árindexszel deflált output-ár.

Megjegyzés: Izraelben a mezőgazdasági év október 1-től szeptember 30-ig tart. Az 1955--1985 közötti adatok a mezőgazdasági évre vonatkoznak, míg az 1988-as adatok naptári évre.

Az 1960-as évek Izrael mezőgazdaságában a konszolidáció időszakát jelentették. A megnövekedett kínálat miatt csökkent a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége. Az erre való politikai reagálás abban nyilvánul meg, hogy ösztönözték a szövetkezetekre épülő értékesítési mechanizmus kialakítását, a termelés csökkentését, a feleslegek megszüntetését, valamint a mezőgazdasági ártámogatást és az árstabilitás biztosítását.

Az 1970-es évek mezőgazdasági fejlődését a termelés gyorsuló fejlesztése és az exportbővítés jellemezte. Utóbbi nemcsak a volumenre, hanem a termékválasztékra is kiterjedt. Az évtized vége felé lényegesen gyorsult a vidéki szektor növekedése. A kibucokban a beruházások nagy része a feldolgozó üzemekbe irányult. Ez a fellendülés egyben utat is nyitott a közeledő válsághoz.

Az 1980-as évek kezdete hasonló volt az előző évtizedekéhez. A mezőgazdasági szektor azonban fokozatosan pénzügyi válságba süllyedt. Ennek oka alapvetően az volt, hogy a termelékenység növekedése elmaradt a beruházá-

sok növekedéséhez képest és főleg a szövetkezeti szektor olyan nagy adósságtérheket halmozott föl, amely később elviselhetetlennek bizonyult. A fennálló bankhitelek növekedését a következő táblázat mutatja.

2. táblázat

A fennálló banktartozások (%)

Év	Reálhitel		A hitel aránya a nettó tőkéhez	
	Mezőgazd.	Ipar	Mezőgazdaság	Ipar
1969	100	100	19	52
1974	209	219	35	69
1979	335	327	48	75
1984	491	352	67	70
1987	655	402	79	64

Forrás: Kislev--Lerman--Zusman: Experience with Credit Cooperatives in Israeli Agriculture, Working Paper, 1989. Rehovot.

Az adatokból kitűnik, hogy 1979 után a mezőgazdaság hitelfelvételeinek üteme meghaladja az iparét. Ez egyben azt is maga után vonja, hogy a hitel/tőke hányados növekedése jóval magasabb volt a mezőgazdaságban, mint az iparban.

A mezőgazdasági válság kialakulásához és mélyüléséhez nagymértékben hozzájárult a körzeti szintű ellátó szövetkezetek sajátos pénzügyi tevékenysége is.

A szövetkezet mint pénzügyi közvetítő

Mint már szó volt róla, a kibucok és a moshavok állami tulajdonban lévő földet művelnek, amit hosszú távra adtak bérbe. Ugyanakkor a farmok nem használhatók fedezetként a kölcsön felvételekor. Egyik megoldás tehát a hitelezésben való kooperáció. A moshavok és a kibucok ellátó szövetkezetei hitelközvetítőként funkcionálnak, s tagjaiktól megkívánják, hogy mezőgazdasági termékeiket a szövetkezeten keresztül értékesítsék.

Előnyök

Az ellátó szövetkezetek bekapcsolásával a moshavok és a kibucok számára lehetővé válik a pénzügyi kooperáció előnyeinek kihasználása a kölcsönzés folyamatában. Ez nemcsak a szakszerű pénzügyi menedzsmentben, hanem a hitelpiacon való erősebb alku-pozícióban is megnyilvánul. Mind a moshavokban, mind az ellátó szövetkezetekben a szövetkezés legnagyobb előnye a kockázat összekapcsolása, amely a felelősségvállalás a kötelezettségek és biztosítékok kölcsönösségén alapszik. A moshavban a tagok kölcsönös garanciális egyezményeket írnak alá, az ellátó szövetkezetek által nyújtott kölcsönökre pedig biztosítékot adnak a moshavok és a kibucok képviselői. Ily módon lecsökken a fizetéseképtelenség valószínűsége. A bankok számára kedvező a fenti megoldás, ami abban is megnyilvánul, hogy többnyire a kölcsönös kötelezettségvállalások megújításától teszik függővé az újonnan nyújtandó hitelt.

Hátrányok

Az előzőekben vázolt hitelezési forma azonban több szempontból is kedvezőtlen lehet. A tagok saját farmjukon át nem gondolt, túl kockázatos beruházásokat is végrehajthatnak, hiszen a kölcsönös felelősségvállalás következtében mentesülnek, de legrosszabb esetben is csak egy kis részt vállalnak a beruházások esetleges kedvezőtlen pénzügyi következményeiből. Fennáll annak a veszélye is, hogy mezőgazdasági termékeiket nem a szövetkezeteken keresztül, hanem különállóan értékesítik, s így módon gyengítik a társulási pozíciókat a hitelpiacon.

Előfordul az is, hogy az időtáv problémájával kerülnek szembe. Ez azt jelenti, hogy a tagok rövid távú profitkilátásokat favorizálnak a nyilvánvaló hosszú távú érdekelttség rovására. A szövetkezeti normák és szabályok érvényesítése kritikusnak ítéltető meg, ha ezeket a hitelezést végző szövetkezés további funkcionálása szempontjából tekintjük. Magas színvonalú szövetkezeti etika betartására és ezek érvényesítéséhez megfelelő intézkedésekre lenne szükség, de az utóbbi nagyon nehéz a szövetkezetek belső politikai környezetében.

A kormányzati gazdaságpolitika

Izraelben a piacgazdaság viszonylag erős kormányzati beavatkozással működik, s ez utóbbi különösen intenzív a mezőgazdaságban és a tőkepiacon.

Az agrárszektorba történő beavatkozás célja nemcsak az, hogy megfe-

lelő jövedelmet biztosítson az ott dolgozóknak, hanem egyidejűleg javítsa, illetve biztosítsa az élelmiszer-ellátást és fenntartsa a vidéki népességet. E célok létjogosultsága onnan datálódik, amikor Izrael mezőgazdasága éveken át a pénztelen és a gazdálkodási gyakorlatot nem ismerő bevándorlókra épült. Ekkor természetesnek tűnt az állami támogatás az árak és a kereskedelem területén is. A kormányzat a tervezésbe és a közszolgáltatások kínálatába is beavatkozott, jelen volt a vidéki élet csaknem minden szegmensén, főleg a szövetkezeti mezőgazdaságban.

A *termelés* oldalán a politikai célok megvalósításának fő eszköze az értékesítő intézmények szervezete volt. Ezek részlegesen demokratikus testületek, amelyeknek kinevezett tagjai a termelőket, a kereskedőket és a fogyasztókat képviselik. Felelősek a termelés, az értékesítés, az export ellenőrzéséért és az ártámogatások elosztásáért. A tervezés és a támogatás szorosan összekapcsolódik. Csupán az állattenyésztési termékeket támogatják rendszeresen, így lehetővé válik a kibocsátás hatékony ellenőrzése. Ennek eredményeként stabil árakon bőséges kínálatot biztosítottak, amely a tenyésztőknek megfelelő jövedelmet nyújtott. A támogatást nem élvező zöldség- és gyümölcsfélék termelését viszont nem tudják ellenőrizni. A támogatás ténye és színvonala tehát egyben a mezőgazdasági tervezés hatékonyságát is meghatározza, bár a támogatások nagysága nem állandó. 1986-ban például az 1984. évinek csak az egytizedét tette ki.

A mezőgazdasági szövetkezetek éveken át jelentős állami hitelt kaptak, amely megszokottá vált számukra. A moshavok és a kibucok nagy összegű hiteligényét a bankok minden további nélkül kielégítették, mivel mindannyian bíztak abban, hogy súlyos nehézség esetén a kormány megmenti őket. Ez az elvárás oda vezetett, hogy indokolatlan kockázatvállalásra és megalapozatlan hitelfelvételekre is sor került. E "morális hazardírozás" problémáját felismerte ugyan a kormány, de fenn akarta tartani politikáját anélkül, hogy visszafogta volna a mezőgazdasági hiteleket a 70-es évek végén, amikor Izrael globális hitelbővítést hajtott végre.

Az infláció felgyorsulásával azonban a 70-es és 80-as években kritikus lett a helyzet. A kamatlábak növekedése lemaradt az inflációhoz képest, sőt sok kölcsönfajta reálkamata negatív előjelűvé vált. Egyre nyilvánvalóbbá vált a nagymértékű hitelezés és a szövetkezeti pénzügyi közvetítés gyenge pontjainak egymást erősítő hatása. Mind a kibucokban, mind a moshavokban hatalmas adósságterhek halmozódtak föl. 1985 júliusában komoly központi intézkedésekkel állították meg az inflációt, s megszigorították a monetáris politikát. Mindezek következtében a reálkamatlábak nagyon magas szintre emelkedtek.

A pénzügyi válság

A mezőgazdaságban 1985 végén tört ki a pénzügyi válság. A szövetkezeti szektor a túlzottan magas reálkamatlábak miatt nem tudta teljesíteni adósságszolgálati kötelezettségét, a kormányzat viszont -- a restriktió miatt -- nem volt képes átvállalni e terheket. A legtöbb regionális szövetkezet és sok moshav-szövetkezet csődbe jutott. A mezőgazdasági termelés ugyan folytatódott, de már magánhitelek és a farmerek saját pénzügyi forrásai segítségével. Ez azonban nem hozott megoldást, hiszen a bankok és a többi hitelező továbbra is követelték a kölcsönök visszafizetését. Az ellátó szövetkezetek tag-szövetkezetei részére többnyire nem saját adósságuk jelentette a legnagyobb terhet, hanem részesedésük a kölcsönös kötelezettségekben. Fedezniük kellett a moshavban vagy a regionális szövetkezetekben nagyszámú kölcsönöket felvevők adósságait.

Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a mezőgazdaság nem képes adósságszolgálatait és hiteleit teljes egészében visszafizetni. Újból kormányzati beavatkozásra került sor, hogy a bankok és a moshavok, illetve kibucok adósságait rendezzék. A megegyezések már kialakultak ugyan, de végrehajtásuk lassú, mert az agrárszektor sok gazdasági szereplője még mindig reménykedik abban, hogy politikai támogatást kapnak a számukra kedvezőbb rendezéshez.

Egyértelműen megállapítható, hogy a pénzügyi válság legnagyobb vesztese a szövetkezés. A moshavok által alkotott társaságok nagy része megszűnt szövetkezetként működni és a legtöbb ellátó szövetkezet abbahagyta pénzügyi közvetítő funkcióját. Gyakorlatilag lehetetlen hitelgaranciákhoz jutni és a bankok óvatossá válnak.

A válság nyomán kialakult változások eltérő mértékben hatottak a mezőgazdaság egyes szektoraira. A moshavokban dolgozó gazdagabb farmerek biztosítékokat, fedezetet nyújthatnak a felveendő hitelekre, mert magántulajdonuk és megtakarításaik jelentősek. A szegényebb tagok viszont csupán földjeiket ajánlhatnák föl erre a célra, de -- mint már szó volt róla -- ezek nem fogadhatók el kölcsönfedetként. Számukra ezért az a lehetőség marad, hogy farmon kívüli munkát vállalnak. Ha kilépnek a szövetkezetből és mindegyikük külön gondoskodik önmagáról, akkor is megmarad a moshav mint faluközösség.

A kibucoknál azonban más a helyzet, mert a válság jobban sújtja őket hosszabb távon. Ha ugyanis a tagok elhagyják a szervezetet, akkor a kibuc meg fog szűnni. Ez az oka annak, hogy a kibucok egy részében strukturális és funkcionális reformokkal kísérleteznek a fennmaradás érdekében.

Következtetések a gazdasági struktúráról

A szövetkezetek Izraelben a mezőgazdasági fejlődés élvonalába tartoztak. Az agrárgazdasági intézmények és a technológiai haladás jelentős része a szövetkezeti erőfeszítéseknek köszönhető. A moshavok és a kibucok évtizedeken át megfelelő jövedelmi szintet értek el és stabil szövetkezeteket tartottak fenn.

A késő, 1970-es évek különösen kedvezőek voltak a szövetkezeti mezőgazdaság számára.

Nagy összegű tiszta vagyont tudtak felhalmozni. Ennek forrása részben a hitelhez való könnyű hozzájutás, részben pedig a negatív reálkamatlábakból adódó inflációs nyereség volt. A későbbiekben kialakult inflációs szorításból csak azok a kibucok és moshavok tudtak kiszabadulni, amelyek ésszerűen gazdálkodtak és nem bonyolódtak felelőtlen kockázatvállalásba. Ugyanakkor a szövetkezeti tevékenység gyengéi és a paternalista vonásokat mutató kormányzati politika viszont az adósságállomány komoly növekedését eredményezte és ezáltal pusztító válsághoz készítette elő a talajt.

Elképzelhető, hogy Izraelben a jövőben a kormányzati magatartás és a társadalmi légkör megváltozásával a szövetkezés alul marad a mezőgazdasági szervezetek magánformáival szemben. A különböző országok tapasztalatai azt mutatják, hogy az agrártermelés nagy része --ha nem is az egésze -- családi gazdaságokban megy végbe. A nagyméretű gazdaságokkal szemben a családi farmok sok előnnyel rendelkeznek. Először is minimalizálják a tranzakciós költségeket. A munka rövid távon fix tényezőnek tekinthető egy-egy farmon, ezért a termékösszetételt ennek figyelembe vételével határozzák meg.

A másik előnyt a hatékonyan diverzifikálható tevékenységstruktúra jelenti, míg a nagyméretű gazdaságoknak inkább a monokultúras termelésben van létjogosultságuk.

A családi farmok mérete természetesen nem állandó, hanem a külső adottságok függvényében változhat. Ezt empirikus vizsgálatok is igazolják. Az USA-ban például 1929 és 1982 között az átlagos farmnagyság 61 hektárról 180 hektárra, tehát közel háromszorosára nőtt, miközben az egy gazdaságra jutó output 4,5-szeres lett. A növekedés okainak vizsgálatára a Cobb-Douglas termelési függvényt használták. A függvény kitevőinek összegére 1,28 értéket kaptak. Ebből elméletileg az következne, hogy a farmok növekedése a méretgazdaságosságnak tudható be. (A méretgazdaságosság olyan előnyöket, megtakarításokat jelent, amelyek abból származnak, hogy a termelés bővülése során az összköltség kevésbé nő, mint a kibocsátás.) Ha viszont érvényesülne a méretgazdaságosság, akkor -- további elméleti következményként -- negatív földjáradéknak kellene képződnie. Ezt azonban nem bizonyították a tapasza-

latok, tehát valójában a méretgazdaságosság nem jelentős. Akkor viszont hogyan magyarázható az előzőekben említett gyors növekedés? Úgy, hogy a farmerek gyorsan reagálnak a termelési tényezők -- nemcsak abszolút, hanem relatív -- árváltozásaira, s ennek függvényében alakítják ki tevékenységük optimális méretét. A földnagyság, a tőkenagyság és a felhasznált munkamennyiség a termelési struktúrától és a farmon kívüli foglalkoztatási lehetőségektől függ. Az USA-ban 1930 és 1970 között a gépbérleti díj évente 1 százalékkal csökkent az alternatív munkaköltségekhez képest. Erre úgy reagáltak a farmerek, hogy növelték a gép/munka hányadost, azaz több gépet alkalmaztak. Ezek kihasználása viszont csak nagyobb földterületen volt gazdaságos, tehát növekedett a farmnagyság. Amikor az 1970-es években megváltozott a helyzet és a géphasználat költségei nőttek, a farmterület növekedése megállt. Az 1980-as években újból nőtt a farmok mérete, mert a reálbérek növekedése meghaladta a gépbérleti díj emelkedését. (Ismeretes olyan felfogás is, amely szerint a föld és a tőke -- bár implicit módon -- külső adottság, és a farm méretét kizárólag a munkaallokáció határozza meg. Ez a feltevés azonban csak rövid távra bizonyul igaznak.)

Szövetkezeti tanulságok

A legutóbbi 2-3 évtizedben Izraelben a szövetkezeti szektor intenzíven fejlődött. A moshavok és a kibucok új technológiákat honosítottak meg, gyorsan reagáltak a piaci viszonyok változásaira, és olyan újszerű mezőgazdasági szolgáltató hálózatot építettek ki, amelyet a farmerek és képviselőik működtettek. E fejlődésben nagy szerepet vállalt a hitelszövetkezés. Ugyanakkor a "könnyű pénz" kormányzati politikájával együtt túldimenzionált expanziót, túlhajtott beruházásokat és az adósság válságos méretű felduzzadását érték el. Túlságosan sokat fektettek a kiegészítő szolgáltatásokba, a lakásépítésbe és a tartós fogyasztási javakba, ezért az indokoltnál kevesebb megtakarítás képződött. A jóléti veszteségeknek csak egy részét viselték a farmerek, az igazi veszteségek az adófizetők és a bankok voltak. A jövőbeni veszteségek megosztása attól függ, hogyan oldják meg a jelenlegi válságot. Lehet, hogy az adófizetők újból rosszul járnak, de lehetséges az is, hogy a bankoknak és a farmereknek kell megosztani a veszteségeket, mégpedig ma még előre nem látható arányban.

Nem lehetetlen, hogy a hitelszövetkezés teljesen megszűnik Izrael családi farmjai számára. Az viszont bizonyosnak látszik, hogy a pénzügyi tevékenység jelentősen eltérő módon alakul a moshavokban az 1986 előtti működési módhoz képest. A farm befektetéseinek zöme az ültetvényekbe és az állatállományba irányul, s most már a moshavon belül a tagok egyéni hitelfelvé-

tele is jelentős szerepet kap. Ugyancsak hajlandók a marketing-szervezetek és a nagykereskedők is rövid távú magán-hitelek nyújtására. A kölcsönös hitelgaranciák azonban teljesen visszaszorultak.

Elképzelhető, hogy a szövetkezés továbbra is fennmarad az izraeli mezőgazdaságban, de csak a termelő szolgáltatásokra, az input-vásárlásokban való kooperációra és az értékesítő tevékenységekre korlátozódik. Formái specializált és részleges szövetkezeti társulások lehetnek, kikerülve az átfogó szövetkezés korábbi módjait. Ugyanakkor egyes moshavokban megpróbálják a hitelszövetkezést megújítani. A válság megoldására tehát többféle lehetőség is kínálkozik, de sikert csak úgy lehet elérni, ha a körülményeket és a lehetőségeket alaposan elemzik.

A sikeres hitelszövetkezés legfőbb előfeltétele kulturális természetű: nem a korlátlan individualizmus, hanem a kooperatív és kollektív tevékenység elfogadása és támogatása az alapja. Emellett megfelelő szakemberek, mindegyikük előtte könyvelők és pénzügyi specialisták alkalmazása fontos. Megfelelő, modern könyvelési rendszert kell kialakítani és használni. Semmiféle belső vagy külső ellenőrzési mechanizmus nem helyettesítheti az intellektuális és morális integritást, a vezetők érdektelensége nem orvosolható külső szakemberek alkalmazásával.

A pénzügyi válság nyilvánvalóan bizonyítja a kölcsönös felelősség elvének bukását. Egy bizonyos értékhatár feletti kölcsönigénylés esetén a tagoknak személyes garanciákról kell gondoskodnia, amely lehet megfelelő kezes állítása vagy harmadik fél frásbeli garanciája.

A válság kialakulásában az is közrejátszott, hogy a moshavok mint tagok nem ellenőrizték kielégítően másodlagos szintű szövetkezéseiket. Utóbbiaknak elegendő tiszta vagyonnal kell rendelkeznie ahhoz, hogy fizetési kötelezettségeiket fedezni tudják. A regionális szövetkezetek tiszta vagyonának pedig a tagszövetkezetek hozzájárulásaiból kell összegeződnie, akik ily módon teljes ellenőrzést gyakorolhatnak e vállalkozások felett. E szerepet az is erősítheti, hogy igazgató tanácsaikba külső, független tagokat vonnak be.

Általánosságban megállapítható, hogy a kormányzatnak nem szabad közvetlenül ellenőriznie a szövetkezetek hitelfelvételi magatartását. Magának a tagságnak kell ezt megoldani úgy, hogy hatékonyabb vezetési struktúrát hoz létre és belső mechanizmusokat teremtsen a túlzott méretű kölcsönfelvétel megakadályozására. A pénzügyi intézményeknek pedig ismerniük kell részvételük kockázatát, ezért nekik is meg kell szervezni az ellenőrzést.

A kormány nyilvánvalóan a jövőben sem tudja vállalni a farmerek pénzügyi nehézségeinek megoldását. Ezért a megalapozatlan elvárásokat minél előbb fel kellene számolni. Talán ennél is jelentősebb az a feladat, hogy a szövetkezeti törvényt átalakítsa, és olyan rendszabályokat hozzon, amelyek

erősítik a külső és a belső ellenőrzést a szervezetek pénzügyei felett. A szervezetközi társulások számviteli tisztviselőit törvényben meghatározott módon kellene minősíteni.

E vázlatosan felsorolt követelmények bizonyára hozzájárulnak ahhoz, hogy egy minőségileg megújult szervezetközi struktúra alakuljon ki és működjön Izraelben.

Felhasznált szakirodalom

- Bar-El, Raphael: Economic and Technological Considerations in Moshav Industrialization. Working Paper Series 24, 1989. Rehovot.
- Don, Yehuda--Leviatan, Uri: Kibbutz Industrialization. In: Rural Industrialization in Israel. Westview Special Studies in Industrial Policy and Development, 1987.
- Haruvi, Nava--Kislev, Yoav: Structure and Specialization in the Family Farm in the Moshav. Working Paper Series 25, 1989. Rehovot.
- Kislev, Yoav: Structure and Reforms in Agriculture in Israel. Paper for the Conference on Agricultural Reform in Eastern Europe and the USSR, 1990.
- Kislev, Yoav: Family Farms, Cooperatives and Collectives. Invited Paper for XXI International Conference of Agricultural Economists, Tokyo, 1991.
- Kislev, Yoav--Lerman, Zvi--Zusman, Pinhas: Experience with Credit Cooperatives in Israeli Agriculture. Working Paper No. B902, 1989. Rehovot.
- Schwartz, Moshe--Bar-El, Raphael--Nesher, Ariela--Finkel, Rachel: Moshav-Based Industry. In: Rural Industrialization in Israel. Vestview Special Studies in Industrial Policy and Development, 1987.

FEKETE FERENC

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

A KOOPERÁCIÓ ÉS A PRIVATIZÁCIÓ NÉHÁNY GAZDASÁGELMÉLETI ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL¹

RÉSUMÉ: (*Some Connections between Cooperation and Privatization in the Economic Theory.*) The topic is explored by means of a partly property theoretical and partly cooperative organizational approach. The major sections of the paper: 1. interestedness and decision making: the necessary restructuring of property; 2. microeconomic aspects of cooperation and lessons gained about it abroad; 3. the Rochdale principles as well as some interrelated problems of the privatization and cooperation. The last part sketches some of the recent problems which are relevant on the road toward marketization and mixed ownership structure in the Middle-East European countries.

A fenti cím utalhat arra, hogy a mai magyar közgazdaság olyan kérdések megválaszolását várja a gazdasági elmélettől -- és jónéhány más társadalomtudománytól --, amelyek korábbi felfogásbeli "tüzeket és vizeket", egymással folytonossági kapcsolatot nélkülöző, sőt, kibékíthetetlenül szembenálló fogalmakat kapcsolnak egybe.

A múltban valóságosnak, ma már inkább látszólagosnak tűnő ellentmondások markáns megfogalmazást kapnak akkor, ha a kooperációt elsősorban nem az Adam Smith-i értelemben technikai-szervezeti formaként, hanem a tulajdon természetét koncentráltan kifejező társas vállalkozásként, legtöbbször szövetkezésként fogjuk fel.² Ily módon a címben szereplő két fogalmat -- mintegy azonos síkra transzformálva -- részben tulajdonelméleti, részben szövetkezeti megközelítéssel vizsgálhatjuk.

1. Érdekeltségi és döntési struktúrák: a tulajdonváltás szükségszerűsége

Miközben a kollektivizáltság, a kollektívizmus megvalósított formái és fokozatai félreérthetetlenül csődöt mondtak, a kooperáció világszerte látványosan tért hódított. Elmondható ez a szűkebben értelmezett szövetkezeti szfé-

rára is. Hazánkban csaknem négy évtizeden át -- a gazdaságpolitika szeszélye által okozott kisebb-nagyobb ingadozásokkal és törésekkel -- bővültek és erősödtek a kötelékek a termelőszövetkezeti közös nagygazdaság és a tagok háztáji gazdálkodása között; a gazdaságosan nem gépesíthető termelésben meggyökeresedett és eredményesnek bizonyult a vetésterület szövetkezeti családokra bontott művelése (amit a külföldi agrárgazdasági szakirodalom gyakran "magyar módszerként" említett); a teljesen relativizált és naturális munkaegységrendszert a pénzbeni munkadíjazás és a hozzá kapcsolódó év végi jövedelemrészesedés váltotta fel. Kooperatív szervezatként megjelentek a magyar mezőgazdaságban -- a közép-kelet-európai térségben egyedülálló módon -- a kialakult vállalati önállóságot megőrző, vállalatközi együttműködést képviselő iparszerű agrártermelési rendszerek, amelyek jónéhány területen csúcstechnológiát alkalmaznak.³

A termelési rendszerek -- az adott nemzetközi cserearányok és ár-jövedelem-költségviszonyok között -- hatékony kooperációs formának bizonyultak, ugyanakkor a hagyományos piaci koordinációt jelentősen túlhaladták elsősorban azzal, hogy a gazdálkodással kapcsolatos tulajdonosi döntéseket -- többéves szerződésben rögzítve -- megosztották a rendszerközpont és a partnergazdaságok között. A termelési rendszerek kooperációinak lényeges vonása volt, hogy kialakulásuk és a rendszerekhez csatlakozás, illetve kilépés, valamint a más rendszerhez társulás jellemzően önkéntesen, a szövetkezés egyik klasszikus alapelve szerint történt. Igaz ugyanakkor az, hogy a hiánygazdaság jellemzői és az importból származó eszközök szűkössége, valamint az importálható termelőeszközök kínálati és keresleti viszonyai egyfajta monopolisztikus helyzetet váltottak ki.

A most említett progresszív változások ellenére a mezőgazdasági termelőszövetkezet Közép-Kelet-Európában, még hazánkban sem tudta tagjait társ tulajdonosi pozícióba juttatni, sokkal inkább bér munkás helyzetbe és a tulajdon iránt közömbös, sőt, sokszor elutasító (averzív) szemléletbe szorította őket.

A szövetkezeti tagok magatartása, még a vállalkozásszerűen gazdálkodó menedzser vezetőké is, nem a vagyongyarapítás hosszú távú motivációjához, hanem a mennyiségi teljesítmények rövid távú (legfeljebb egy évi) személyi jövedelemmel ösztönzéséhez fűződött. A mélyre "lenyomott" hazai agrártermelői árak még az alternatív költségtételként értelmezhető nyereséget (vagy éppen munkadíjat) sem garantálták, nem hogy ezen felül földjáradékszerű jövedelemrészt eredményeztek volna. Lényegében úgy valósult meg Henry George "álma az egyetlen adóról", hogy a mezőgazdaságban termelt "többleteknek" alacsony termelői árakkal való kiszivattyúzása nagyobb jövedelem-átcsoportosítást eredményezett, mint a különféle közvetlen adók. Az "áröllő" terhén felül még -- igaz, hogy szerényebb mértékben és a föld termő-

képességétől függően -- földadót is kellett a termelőknek fizetniük. A gazdaság túlzottan centralizált állami "irányítása" és kiterjedt közvetlen szabályozása hosszú éveken át gyakorlatilag megszüntette a tulajdonhoz fűződő döntési lehetőségeket és jogokat a termelési tényezők összekapcsolásának mikéntjére, a befektetések területeinek megválasztására. A tulajdonosi pozíció hiánya legszembetűnőbben a kötelező termékbeadás és a vetésterületi előírások, a természetes tervmutatók, majd az árak, adók, kormányzati támogatások, hitelezési kamatlábak- előírásai láncolatában volt észlelhető.

A gyakran ismétlődő bürokratikus állami beavatkozások nem kedveztek sem a kooperatív demokratikus döntés-mechanizmusok meghonosodásának, sem pedig az egyébként sem túlságosan erős piaci impulzusok érzékelésének és mérlegelő követésének.

A felsorolt torzulások, problematikus, kritikus és káros vonások kiküszöböléséhez -- mostani tapasztalataink és elméleti tudásunk szerint -- egyetlen út a magántulajdonosi pozíció és a belőle adódó demokratikus döntés-mechanizmus lehet. Így jelenik meg a privatizáció gazdasági és társadalmi szükségszerűségként a kooperatív szférán belül is, mégpedig a most meglévő szervezetek modernizálásának, igazi szövetkezeti formációvá alakításának talán egyetlen, vagy legalábbis legfőbb módszereként, eszközeként.

A privatizáció elnevezést, a jogi értelmezéshez viszonyítva, ez az frás két vonatkozásban, mégpedig az új, kialakuló tulajdonosi pozíció szempontjából is, a régi, átalakítandó tulajdonformát illetően is tágabb felfogásban használja. Sárközy Tamás 1991. július 20-ával zárt könyve⁴ szerint: "A privatizáció jogi értelemben az állami tulajdon megszüntetését jelenti nem állami tulajdonosok javára. A privatizáció tehát állami tulajdonú vagyontárgyak szándékolt, azaz vagy jogszabály, vagy szerződés útján történő magántulajdonba kerülésével jár, azaz a privatizáció tulajdoncseré."

Most szintén privatizációnak, vagy legalábbis privatizációs irányzatnak (tendenciának) tekintjük azt, amikor *szövetkezeti* tulajdon (stock jellegű vagyyon) kerül egyének vagy a korábbinál kisebb csoportok használatába még akkor is, ha ez a kisebb-nagyobb részben magán jellegű használat az átalakított vagy újonnan létesített bármifajta szövetkezéssel, s ily módon a vegyes tulajdont idéző érdekviszonyokkal és döntésmechanizmusokkal kapcsolódik egybe.

A korszerűsödő szövetkezet -- hasonlóan a többi vállalkozási szervezetekhez -- egyidejűleg a piacgazdaság viszonyai közé kerül, illetve csakis ily módon haladhat gyorsabban és magabiztosabban előre. Bevétele, sőt tartósan egész léte előbb-utóbb a pénzben kifejezhető effektív kereslet szerkezetéhez és volumenéhez igazodik. Modernizálódó technológiai struktúrái egyre inkább az input-piacokhoz kötik. Munkaerőgazdálkodásában, foglalkoztatási politikájában és belső munkaviszonyaiban erőteljesen mérlegelnie kell az országos és

a helyi munkapiac érvényesülő erőit. Minden létformájára erős, gyakran meghatározó hatást gyakorol a tőkeképződés és a tőkepiac.

A piac-orientációjú szövetkezeti vállalat a gazdasági versenyben sajátos optimalizálási célokat követ, amelyeknek gazdasági lényege a bevételek, a nyereségek maximalizálása (az erőforrás-korlátokhoz igazodva) és a költségek legkisebbre leszorítása (a piacon értékesíthető termékmennyiségek ismeretében), valamint foglalkoztatási és szociális, kulturális igények érvényesítése.

Napjaink hazai gyakorlatában nagyon fontos lehet a jellemzően járadék- és kamatszerzésre irányuló tulajdonosi érdekeltség és a nyereségre törekvő vállalkozói (menedzseri) motiváció helyes felfogása, egyengetve a lehetőségek és szükségletek szerint hol szakszerű elkülönülésüket, hol - a kormányzati törekvésekkel is számot vető -- racionális összekapcsolódásukat.

A kollektivizáció-kooperáció ellentétpárjának mintájára mondhatjuk azt, hogy miközben a termelési szövetkezetek szinte minden régióban teret vesztek, illetve Közép-Kelet-Európában válsága kerültek, addig az értékesítő és beszerző, valamint rnetakarításokkal és hitelezéssel kapcsolódó szövetkezetek világszerte terjedtek, számuk és gazdasági hatókörük nagyobb lett.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a növénytermelés, méginkább az állattenyésztés igen sok termelő területén nem érvényesül az ún. méretökönómia (növekvő skáláhozadék), az adott termelési felületen --frontáttörésszerű technológiai vagy más innováció nélkül -- egymást követő ráfordítások növekvő hatékonysága, a nagyobb méretek fölénye. (A méret-előnyök viszont aligha vitathatók az ún. oszthatatlanságok, például az öntözőművek, a raktárak és a feldolgozó kapacitások, egyes homogén áruk, pl. szemestermények, broilerek tömegtermelését szolgáló nagyméretű épületek és gépek minőségi és üzemelési teljesítményei területén.) Ugyanakkor a beszerzésben és az értékesítésben szinte nem is vitathatók a nagyobb méretek (tételek) előnyei, valamint az, hogy kedvező a magángazdasági (termelői) érdekeknek és döntéseknek az összekapcsolása kooperatív (szövetkezeti) érdekekkel és döntésekkel.

A nyugati országokban a hagyományos és a modern mikroökönómia irányzatai egyaránt hangsúlyozzák a nagybani beszerzés és értékesítés olyan gazdasági előnyeit, amelyek a nagykereskedelemben és a kiskereskedelmi hálózatokban elérhető bizonyos fokú monopolhelyzetből fakadnak. Ily módon a farmerek hozzájuthatnak a "közvetítők hasznának" egy részéhez. Az értékesítő szövetkezetek jövedelemtöbbletei határozottan utalnak a kétszintű szövetkezés létjogosultságára. E szinteket a jellemzően magángazdasági termelés, mint alapszint és a kooperatív formákat érvényesítő értékesítés, rendszerint a hozzá kapcsolódó: beszerző, tanácsadó és gazdaságsszervező tevékenységek alkotják.

Hasonlóképp kétszintű a szövetkezeti szervezet, amikor a különféle, elsősorban értékesítő szövetkezetek mintegy "maguk felett" érdekvédelmi, képvi-

seleti szervezeteket hoznak létre és tartanak fenn anyagi hozzájárulásukkal és irányító tulajdonosi döntéseikkel. Ilyenkor -- a tapasztalatok szerint -- nehezen elkerülhető, reális veszély az alapszintű szervezetektől a felsőbb szintű szervezet bürokratikus elidegenedése, az utóbbinak monopóliumokkal és/vagy kormánysszervezetekkel "lepaktálása". Nélkülözhetetlen éppen ezért a kétlépcsős szervezetek esetében az alulról történő ellenőrzés, a felsőbb szintű szervezet stratégiájának demokratikus meghatározása és számonkérése.

2. A szervezetek mikroökonómiai aspektusai és külföldi tanulságai

Nagy érdeklődésben részesülnek az ún. "dolgozók által vezetett vállalatok" (labour-managed firms) a nyugat-európai szerzők, elsősorban az olasz teoretikusok műveiben. Az 1986 novemberében rendezett Közgazdasági Társasági tanácskozáson Rómában külön szekciót szerveztek "önigazgatás, szervezeti vállalatok és nyereség-megosztás" elnevezéssel.

Az új elméleti megközelítések mellett érvelnek, hogy a szervezet gazdasági karaktere a neoklasszikus tradíciók szokásos üzleti vállalkozásától számos tekintetben különbözik a vállalati stratégiát, a kooperatív magatartást és az optimális teljesítményt illetően. Sokféleségük ellenére az újonnan kialakított szervezeti teóriák és modellek három, jól elkülöníthető csoportba sorolhatók aszerint, hogy a szervezetet: 1. egyébként független gazdasági szereplők és vállalatok egyik vertikális integrációs formájának tekintik; 2. a független üzleti vállalkozás egyik olyan változatának minősítik, amelyben a tulajdonosok végzik a befektetéseket; 3. a gazdasági szereplők és vállalatok olyan együttműködési formájaként fogják fel, amelyben jellemző a "független" versengésnek együttműködéssel helyettesítése.

A szervezetek vállalati jellegéről a vita a polgári szakirodalomban egyébként csaknem félévszázada, 1942-ben indult meg. Ekkor vált ismeretessé Emelianoff⁵ megállapítása, amely szerint nem minősíthetők a szervezetek vállalatnak. Ő a szervezeteket az egyéni gazdaságok olyan együttműködésének tekintette, amelyben minden egyes résztvevő megőrzi függetlenségét és elkülönülten törekszik nyereséget elérni. A szakirodalomban egészen máig megtalálható ennek az elméleti megközelítésnek az érvényesülése.

A polgári szakirodalomban az 1950-es évektől kezdve váltak ismertté azok az elméletek, amelyek először az értékesítő szervezetekről állapították meg: a "csúcs koordinátor" tűzi ki a szervezet célját és arra törekszik, hogy a szervezeti tagfarmerektől vásárolt termék minél magasabb árát érje el.

A szervezeteknek, mint üzleti vállalkozásnak és vállalatnak az elméletét alkalmazták-- az értékesítő szervezeteken kívül -- a több terméket feldolgozó szervezetekre és a többféle szolgáltatást nyújtó szervezetekre is.⁶

Az elméleti közgazdák többsége ma már úgy véli, hogy a szövetkezeti magatartás inkább tükrözi a résztvevők közötti tárgyalási, alkudozási folyamatot, mint az egyetlen cél optimalizálására törekvést. Hangsúlyozzák: a szövetkezeti magatartás jobb megértéséhez vizsgálni kell a szövetkezet működésének környezetét és meg kell ismerni a szövetkezet belső struktúráját, főképpen a belső konfliktusok megszüntetésére alkalmazott módszereket. A környezet-magatartás-teljesítmény összefüggéseire építő modellben nagy a szerepe a különböző csoportok és függőségek hatásainak. E hatások -- mint manapság hazánkban -- változnak az idők folyamán azoknak a múltbeli szövetkezeti teljesítményeknek a függvényében is, amelyek előző, még korábbi időszakok hatásaira alakultak ki.

Ismeretes, hogy a neoklasszikus vállalati elméletben a termelés technikai feltételeit adotttnak fogja fel a vállalat. Szembetűnően nem ez a helyzet a szövetkezeti vállalat esetében. Itt a termelésttechnikai feltételek átalakulnak nemcsak magának az expanziós folyamatnak érvényesülésekor, hanem az árakkal összekapcsolódó alkufolyamatban is, amelyben az árképzési magatartás a relatív alkuerők egyik eredménye és a tőkeképzés egyik aspektusa.

A mikroökómia központi problémáinak egyike az erőforrás-allokáció. A szövetkezeti célokhoz kapcsolódó komparatív egyensúlyi helyzeteket és a kiinduló feltételezések alternatív halmazait kell összehasonlítani a nyereségre törekvő vállalatéval, ugyanabban a piaci szerkezetben a teljesítménybeli különbségek jelzése céljából. Noha a legtöbb ismert elméleti elemzés közvetlenül a tökéletes versenyben értékesítő szövetkezeti vállalatokra vonatkozik, mégis alkalmazható a többi szövetkezeti típusú vállalatokra és más piaci struktúrákra is.

A szövetkezés mikroökómiai, elsősorban átfogó optimalizálási aspektusait éppúgy, mint konkrét hazai problémáit élesen megvilágítják két nagy régió: a fejlett gazdaságú nyugat-európai és az ún. fejlődő országcsoportok kooperatív teljesítményei.

A szövetkezés társadalmi-gazdasági környezetét és belső szerkezetét azokban az országokban, amelyekben magas színvonalú a gazdaság és meghatározóak a piaci viszonyok az jellemzi, hogy törvényszerűen megjelennek a monopóliumok és ez hatással van a szövetkezetekre.⁷ A piaci versenyben az elsődleges tevékenységre alapított autonóm helyi szövetkezeteknek nagyobb egységekbe kell egybeolvadniuk, amelyek gyakran egész nagy körzeteket fognak át. A strukturális változások következtében e szövetkezetek mezőgazdasági foglalkozású tagsága csökken. A versenyképesség a szövetkezetektől viszonylag nagyméretű feldolgozó üzemeket és egyre több tőkét kíván meg. A tagok ragaszkodása lazul és a szövetkezeteknek versenyezniük kell a magánvállalkozókkal tagjaik és egyéb ügyfeleik beszerzési és értékesítési megbízása-

íért. Gazdasági megfontolásokból egyes szövetkezetek szelektálni szeretnék tagságukat és gyakorlatilag kizárják a kisebb gazdasági erejű tagokat azzal, hogy kedvezményezett elbánást garantálnak a nagyobb üzleteket ajánló termelőknek és potenciális ügyfeleknek. Ily módon az egyenlőség alapelvét a gyengébbeket illetően az alávetettség helyzet válthatja fel.

A szövetkezés új formáiban könnyen megoldható lehet az aktív szelekció. Például az Európai Közösség egyes országaiban alakuló termelői szövetkezések (amelyek állami támogatásban is részesülnek), küszöbértéket állapítanak meg olyan minimális méretek formájában, amelynél kisebb termelés, illetve értékesítés esetében nem lehet valaki szövetkezeti tag. Ez persze határozottan szemben áll a régi szövetkezeti elvekkel, s nehezíti a társadalmi differenciálódás és polarizálódás elleni trendek érvényesülését.

Az agrár-főfoglalkozású tagság csökkenése és a technológiai változások okozta koncentráció a szövetkezetekben nemcsak a fizikai távolságot növeli meg a szövetkezők és kooperatív szervezeteik között, hanem egyfajta "lelki-szellemi távolságot" is létrehoz. Gyengül ezzel a szövetkezeti kapcsolódás és belső kohézió, amelyet az elkülönült magánvállalatokhoz képest a szövetkezés felsőbbrendűségének, előnyének egyik alapvető tényezőjeként tartottak számon.

A nyugat-európai mezőgazdaság az a szektor, amely legutoljára integrálódik be a magas szinten fejlett, iparosodott tőkés gazdaságba. Ez az integrálódás jelentős időeltolódással és sajátos formában, nehézségekkel és fájdalokkal megy végbe. A technikai modernizáció és a belterjesített termelés katalizálta vagy meggyorsította a mezőgazdaság strukturális változásait, ide értve a szolgáltatások és az intézmények, köztük a szövetkezetek átalakulását.

A *fejlődő országok* tapasztalataiból⁸ egyértelműen lehet következtetni arra, hogy a szövetkezeteknek, mint alternatív formának a megtervezésekor, létrehozásakor és természetesen átalakításakor különféle tényezők mérlegelése válhat döntő fontosságúvá. A szövetkezeteknek nemcsak rendszeres jövedelmet kell teremteniük tagjaiknak, hanem jól kell megoldaniuk az ösztönzési feladatokat. A szövetkezeti karaktert úgy kell érvényesíteni, hogy ne szenvedjen csorbát a teljesítményeknek és ráfordításoknak, a jogok és a köteleességek érvényesülésének elszámolhatósága. E követelmények kialakítására javasolják a kétszintű szövetkezést. Alapszinten a szervezet eredményesen törekedhet az ösztönzési feladatok megoldására és annak a célnak az elérésére, hogy elegendő jövedelmet hozzon létre tagjai számára. A második, másodlagos szinten a viszonylag kis csoportok kooperatív szervezete az oszthatatlan (indivisibilis) gazdasági problémákra összpontosíthatja a figyelmét.

A fejlődő országok tapasztalataiból úgy tűnik, hogy a másodlagos szövetkezetek a következő tevékenységeket láthatják el eredményesen:

1. Megoldják az információ és a műszaki ismeretek eljuttatásának feladatait.

2. Gondoskodnak az oszthatatlan inputok nagyobb méretéből adódó gazdasági előnyök kihasználásáról.

3. Versenyeznek sikeresen a többi szolgáltató szervezetekkel. A dolgok természete miatt az elsődleges csoportok tagjai rendszerint nem tudnak közvetlenül részt venni a másodlagos szintű döntések meghozatalában. Így minden erőfeszítés indokolt, hogy az elszámolhatóság és az elszámoltathatóság maradéktalanul érvényesüljön és a szervezetek ne váljanak az állami bürokratikus szervezetek torz tükörképeivé. Ezért -- a fejlődő országok tanulságos eredményei és kudarcai szerint -- nagyon fontos az, hogy:

a/ kisebb gazdálkodó csoportok alkossák a szervezeti törekvések bázisát, és

b/ e csoportok lehetőség szerint olyan tagokból tevődjenek össze, akiknek többé-kevésbé hasonló a vagyoni és a tulajdoni struktúrája.

A fejlődő országok friss szervezeti tapasztalatainak szakirodalmi feldolgozása is jelzi, hogy a termelési szervezés főképpen a kisgazdák és a marginális farmháztartások számára lehet szinte egyetlen járható út a sűrű népességű körzetekben. Itt legtöbbször kétszintű (kétkötéletes) szervezetekben az alapszintű szervezetek mobilizálhatják azokat a viszonylag kis informális csoportokat, amelyek sokszor már korábban is tevékenykedtek; a másodlagos szintű "ernyőjellegű" szervezetek szolgáltatásokat nyújtanak tagjaiknak a piacon realizálható méretbeli lehetséges előnyök hasznosítására.

A jól decentralizált szervezetek a valóságban sok hasonló jellemvonást mutatnak a kis csoportok tipológiai jellemzőivel. Keretükben a kisebb csoportok szervezhetnek arra, hogy -- mikroökonómiai értelmű -- *közjavakról* gondoskodjanak minden olyan alkalomkor, amikor az e javakból származó egyéni személyes hasznuk nagyobb a létrehozás összes költségénél.

A fejlődő országok tapasztalatai szerint az agrárkutatói és fejlesztési stratégiák javítása megkívánhatja a kormányzat szerepének és a szervezeti intézmények tevékenységének újbóli átgondolását. Indokolt megszabadulni a "passzív parasztság mítoszától" és új cselekvési irányokat lehet követni a kisgazdáknak a kutató-fejlesztő folyamatokban való aktív részvétele céljából. A szaktanácsadók egyszemélyes kommunikációja az elkülönült gazdákkal költséges és a legkevésbé sem hatékony. A javított stratégiák mindenelekőtt a gazdacsoportokkal és a szervezetekkel való szakmai együttműködést, a termelő körzetek gazdaságaiban végzett kísérleteket és a nagyobb piaci teljesítményekre ösztönzést foglalják magukban.

3. A rochdale-i elvek korrekciója, valamint a privatizálás és a szövetkezés néhány egybetartozó időszerű problémája

A szövetkezés nemzetközi tapasztalatai és különösen hazai erői, egyszersmind gyengéi éles megvilágításba helyeznek jónéhányat a közismert rochdale-i elvek közül.

A klasszikus szövetkezeti elvek szerint a mikroökonómiának leginkább a szövetkezeti vállalat következő három jellemzőjét célszerű alaposabban szemügyre vennie: **a/** egyenrangúságot, vagyis a vállalatnak mint döntési egységnek a függetlenségét; **b/** azt az alapelvet, amely szerint a szövetkezet a szolgáltatásait tagjainak egységesen a költségekhez igazodó árakon nyújtja, tehát nincs különbség a tagok között az elszámolásban; **c/** a "nyitott ajtó" elvét.

A szövetkezés eddigi történetében etikai és társadalmi, tehát a gazdaságinál tágabb körű alapelv hozta létre az egy ember -- egy szavazat szabályát. A szövetkezeti szakirodalomban mégis gyakran idézik egyetértéssel az ezzel ellentétes elvet, amely szerint a szavazati erőnek a "szövetkezeti többlet" megosztásával azonos összetétele, pl. az értékesítő szövetkezetekben a rendszeres szállítások arányában, szolgálná leginkább a szövetkezet gazdasági céljainak elérését, noha ez kétségtelenül sérti a tradicionális szövetkezési doktrínát.

A "nyitott ajtó elve" a hagyományos szövetkezeti elméletben azt fejezi ki, hogy senkitől sem tagadható meg a felvétel, aki tagja akar lenni a szövetkezeti vállalatnak és a többi tagokkal azonosak az érdekei. A szövetkezet gazdasági érdekei természetesen nem mindig kívánják meg a tagság számbeli gyarapítását és a kooperatív tevékenység mennyiségi növelését.

Napjainkban a szövetkezetek gyakran a tagságukon kívüli tőkeforrások után néznek. Ekkor új rész-szövetkezetek, mai fogalmaink szerint ún. semi-kooperatív, illetve para-kooperatív vállalatok is létrejönnek. Ilyenek pl. azok a mezőgazdasági vagy paraszti részvénybirtokos társaságok, amelyeknek bárki (nem ügyfél is) vásárolhatja és birtokolhatja a részvényeit. A régi szövetkezeti alapelvektől ez két eltérést idéz elő:

1. A hozadék, a kooperatív jövedelem egy részét tartálékolni kell a részvények kamataira (vagy nyereségrészesedésre). A tag és a nem-tag részvényesek között ezért ellentétes érdekek alakulhatnak ki.

2. Az egy ember -- egy szavazat demokratikus alapelve megrendülhet még akkor is, ha a szavazati jogot korlátozzák és külön intézkedésekkel előidézik ugyanannak a személynek többszöri szavazását.

Számos közismert tényező nehezíti korunkban a demokratizmus, az identitás és a kötelezettségvállalás érvényesülését, táplálja az elidegenedés tendenciáit. Szükségesek ezért új formák és korszerű testületek, hogy a vállala-

latvezetés részére megfogalmazzák a tagság igényeit, megmagyarázzák a szükséges kooperatív döntéseket, segítsék a szövetkezeti vállalatvezetés tagi ellenőrzését.

A rochdale-i elvek kisebb-nagyobb módosításával egyidejűleg mindenképpen szakítani kell -- szerintem -- a korábbi munkajellegű szövetkezetek működésében való személyes részvétel eddig szinte mindent megelőző igényével. Korunkban ezt a szövetkezetek erős tőke-szükséglete és a szövetkezeti versenyképesség erősítése kívánja meg. Mind a személyes részvételnek és a szövetkezeti vállalkozás optimalizálásának összefüggése, mind pedig a csak tőkét szolgáltató társulajdonos szövetkezeti tagok gazdasági befolyásának, piaci alkuerejének érvényesülése még sok szempontból vizsgálandó feladat az elméleti kutatás és a gyakorlati vállalatvezetés számára egyaránt.

Külön vizsgálandó továbbá a szövetkezeti gazdaság kooperatív teljesítményeinek és a tagok által egyénileg-családilag megvalósított tőkeképződés összekapcsolásának lehetősége és optimális módja. Ide kapcsolódik elvileg a szövetkezetek mással aligha pótolható szerepe a humán tőke gyarapításában oktatási intézmények fenntartása, tanulmányi segélyezés és humánus foglalkoztatáspolitikai útján.

A rochdale-i elvek tükrében sajátos -- de szerintem a közgazdaságnak is, a szövetkezésnek is előnyös, ezért ésszerűen elfogadható -- az a helyzet, amelyben a mezőgazdasági szövetkezetek az erőforrások központi, kormányzati elosztásának és irányításának eszközeként is működnek, megszerezve a jogokat erre politikai akciók útján. Az USA-ban pl. a dohánytermelő szövetkezetek szervezik a dohány ártámogatási programját. Görögországban sok, olajos növényt, szemes terményt és zöldséget forgalmazó szövetkezet piaci megrendeléseit összekapcsolja az állami támogatás realizálásával, ami felemelheti a termelői jövedelmeket az alternatív színvonal fölé. Skandináviában a mezőgazdasági szövetkezetek az állami ügynökségek funkcióját veszik át azzal, hogy segítik a mezőgazdasági kormányprogramok koordinálását és a mezőgazdasági termékek kínálatának és keresletének egyensúlyba hozását.

A szövetkezés gyakran olyan objektív akadályokkal találkozik, mint egyes farmerszervezetek ideológiája, a potenciális szövetkezők gazdasági egyenlőtlensége, az ellenséges társadalmi környezet, a közömbös kormányzati adminisztráció, a szabályok és a törvények hiánya, a birtokok földrajzi szét-szórtsága és területi izolációja, a (re-)kollektivizációtól való félelem. A pszichológiai és az anyagi korlátok leküzdését segítheti a belépés teljes önkéntessége, a jó gazdasági teljesítmény, a szövetkezeti teljes körű belső demokratizmus, a magánvállalkozásokkal való egyenlő kormányzati elbírálás és elfogultatlanság. A szövetkező gazdák igazságosan nem hozhatók tartós hátrányba az adózás és a támogatások területén. A szaktanácsadás és a tapasztalatcsere le-

hetőségeinek, valamint a szövetkezési korlátoknak további vizsgálata sok szempontból ma is indokolt.

A hazai agrárgazdaságban a privatizáció sajátos összetevője a jelenlegi állami gazdasági és termelőszövetkezeti földek ún. nevesítése, s ez által az érintettek tényleges magántulajdonossá válása. Ezt megvalósíthatja e földek eladása, a kárpótlási törvény által szabályozott árverezéssel privatizálása is.

A Parlamentben most vitatott Szövetkezeti Törvénytervezet szerint minden szövetkezeti föld magántulajdonként "nevesítendő". Ide kapcsolhatóan néhány elv többé-kevésbé kialakult. Ezek: **a/** valamennyi tulajdonforma reformját egységes elvek szerint és átfogó rendezés keretében célszerű lenne megoldani; **b/** a jogtalanul megszüntetett tulajdon kártalanítását és a gazdálkodás folyamatában működő tulajdon privatizálását indokolt módszeresen elkülöníteni; **c/** az előbbieknek megfelelően a földtulajdon reformjakor az ezideig kialakult használati viszonyokat, vagyis a jelenlegi földhasználók érdekeit is mérlegelni kell; **d/** a földtulajdonviszonyok rendezését célszerű összekapcsolni az új tulajdonosok szakmai felkészítésével és tőkeszerzési lehetőségeivel, különös tekintettel a viszonylag kisméretű magánvállalkozások megindítását célzó tényleges és potenciális külföldi hitelek felhasználására.

A gazdaságilag hatékony tulajdonformák kialakítása nem választható el hazánkban sem a meglévő és a bevezethető termelési technológiáktól, a termelési függvények jellemzőitől. Ezek jelentősen különbözhetnek termékek, tevékenységek és földrajzi körzetek, etnikai szokások szerint. A magyar tapasztalatok szerint is az agrártermelés legtöbb ágazatában egyaránt hatékonyak lehetnek, lényegileg azonos input-output hányadost eredményezhetnek a kisebb és a nagyobb méretek. Mindenekelőtt igaz ez akkor, ha az agrártermelés és a gazdaság (farm) méretét a föld nagyságával fejezik ki.

A jövőben bővíthet és új formákkal gazdagodhat, egyszersmind határozottabban piacorientálttá válhat a kis- és nagyméretű gazdaságok kooperációja. Az utóbbiak jelentős részében felismerhető a törekvés arra, hogy a jelenlegi földhasználat és gazdálkodó tevékenység családi magántulajdonra épülése, illetve több családot egyesítő csoportos gazdálkodási formába differenciálása összekapcsolódjék a szövetkezeti törvény szerint szövetkezeti tulajdonban maradó korábbi, ún. oszthatatlan tulajdonú termelőeszközök jelentős részének, pl. a nagyobb méretű gépeknek, gépjavító kapacitásnak, értékesítésszerző, tanácsadó és egyéb hasonló tevékenységnek, "központosított" kooperatív szolgáltatásként történő fenntartásával.

A privatizálás és a szövetkezeti átstrukturálódás egybetartozó problémáinak megértését előmozdítaná -- úgy vélem --, ha a szövetkezeti tagsághoz fűződő különböző gazdasági szerepeket viszonylag részletesen tagolnánk a következők szerint:

- a/ szövetkezetalapítás és szövetkezet-újjaalakítás;
- b/ munkavállalás (piaci viszonyok között a munkabefektetés is egyfajta vállalkozás);
- c/ üzleti vállalkozás (ezzel összefüggésbe hozható a vállalkozás kockázatát viselő szövetkezet-vezetői, ún. menedzser tevékenység);
- d/ társ-tulajdonosi funkció, amely a szövetkezeti tulajdonhoz fűződő jövedelem- (járadék-)szerzés esélyeivel együtt a bukás kockázatát is vállalja;
- e/ a szövetkezeti eszme megvalósítójának és képviselőjének szerepköre.

A funkciók között természetesen átfedések lehetnek, főképpen érvényes ez a c/ és a d/ pontokban említett gazdasági szerepekre. De az utóbbi -- úgy vélem -- jól elkülöníthető a kockázat fogalmának tisztázásával, valamint e jelenségnek a vállalkozói nyereségre, illetve a tulajdonosi járadékra vonatkoztatásával. Megkívánja ez a földjáradék és az osztalék gazdasági természetének, társadalmi tartalmának mostaninál mélyebb elméleti tisztázását. Természetes, hogy nemcsak a tőkének, hanem a munkának és a földtulajdonnak a megfelelő jövedelembeni értékesülésével is számolni kell. Egyes termelőszövetkezetek foglalkoztatási törekvései konfliktust teremthetnek -- ez idő szerint van is ilyen -- a szűkebben értelmezett gazdasági hatékonyság és a szövetkezet többi társadalmi-gazdasági céljai között.

Befejezésül azt kell hangsúlyozni, hogy napjainkban a privatizáció sokoldalú folyamatának kibontakozása, lendületes előrehaladása és vele szerves összefüggésben a hazai szövetkezetek többirányú szerkezeti újjaalakulása nélkül nem képzelhető el közgazdaságunk, technológiai, szervezeti, tulajdoni és intézményi rendszereink, a meghatározó hazai gondolkodási és szemléleti mód -- globálisan, világméretű mércével mért -- modernizációja.

Jegyzetek

1. Szabó Kálmánnak, generációs társamnak, tanár kollégámnak ajánlom születésnapjára. - F. F.
2. A gazdaságban érvényesülő emberi relációk e két oldalát, dimenzióját technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági viszonyként előadásaiban és publikációiban Szabó Kálmán az 1970-es években az elsők között különböztette meg hazánkban. (Vö.: A termelőerők és termelési viszonyok fejlesztésének kérdései. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 40.)

3. A korszerű agrártermelési rendszerek kooperatív sajátosságait vizsgálja -- számos más dolgozattal együtt -- a következő két írás: Dr. Burgert Róbert: A bábolnai iparszerű termelési rendszerekről. Akadémiai doktori értekezés. Bábolna, 1984. Kézirat; Burgert Róbert--Fekete Ferenc--Tompáné Daubner Katalin: Termelési rendszerek és agrárpolitika. 1988 március. Kézirat.
4. Sárközy Tamás: A privatizáció joga Magyarországon. Unió Lap- és Könyvkiadó, é. n. 215.
5. Emelianoff, I. V.. Economic Theory of Cooperation. Edwards Brothers, Inc., Washington, D. C., 1942.
6. Ezzel részletesebben foglalkozik Fekete F. -Heady, E. O. és Holden, B. R. magyar nyelven is publikált könyve: "Célok és optimumok a termelőszövetkezeti gazdálkodásban". Mezőgazdasági Kiadó, 1977.
7. Erről bővebben szól a szerző: "A szövetkezés és a farmgazdaságok sajátosságai a nyugat-európai országokban" c. írása a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem AULA, Társadalom és Gazdaság folyóiratának 1990. 4. számában (95--108.).
- B. Ezeket részletesebben vizsgálja a szerző dolgozata: "A szövetkezés jellemzői az ún. harmadik világban". Forrástanulmány. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest, 1990. Kézirat.

A RENDSZERVÁLTOZÁS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA A MAGYAR AGRÁRGAZDASÁGBAN

RÉSUMÉ: (*Some problems of the system-change in the Hungarian agricultural sphere.*) Changes in the proprietary structure of agriculture and the "naming" of property are at present regulated by law.

Can cooperatives and large organisations be dissolved but still integrate -- in various ways -- smaller economic units? Is there cause for integration in the agricultural field in the future? According to the authors, to be able to answer these questions we have to take into consideration the fact that the proprietary structure, technological basis and mode production form a system in which they help determine each other's functions. Therefore in all probability, the present organisational forms won't be discarded but changed internally and set on, new footing. The survey clarifies the fact that the newly organised agricultural sector can only be thought of as an integrated system, but regarding it's intentions, organisation and strength, the contact lines will be different.

Bevezetés

Az agrárrendszer változása – kontra agrár rendszerváltozás

Az elmúlt negyven évben a magyar nemzetgazdaság agrárszférája sajátos növekedési-fejlődési utat járt be. A végbement változások egyedülállóak nemzetgazdaságunk többi ágazatához viszonyítva, de a kelet-európai országok (ill. általában a nem piacgazdaságok) agrárágazatával összevetve is. A magyar agrárágazatban történtek legkorábban kísérletek a közös vagyon oszthatatlansága következtében elgyengült tulajdonosi szemlélet éleszt(ge)tésére. Kezdetben a háztáji gazdaság, majd a kistermelés egyéb változatai többé-kevésbé az érdekeltség erősítését célozták. Változatos termelési-gazdálkodási méretek, differenciált tevékenységi körök és ezeknek megfelelően sokrétű kapcsolatok

alakultak ki a gazdaságilag kisebb-nagyobb mértékben elkülönült szervezetek között. Számos negatívuma ellenére az adott körülmények között működőképes agrárrendszer alakult ki. A 80-as évekre kiépült a tulajdonosi szempontból elkülönült nagyszervezetek, valamint a nagy- és a tulajdont illetően az ezekhez kapcsolódó kisservezetek integrált rendszere. Ezt az integrálódási folyamatot a gazdaságossági, illetve a nagyobb jövedelemtermelési, -- szerzési szempontok vezérelték, de vitathatatlanul szerepet játszottak benne gazdasági és jogi kényszerek. Ez a tökéletesnek ugyan semmiképp sem nevezhető integrált agrárrendszer mindenestre életképes (bár nem fejlődőképes!) maradt még akkor is, amikor a gazdaság egyéb szférái már működéséptelenné váltak.

Ahhoz, hogy nemzetgazdasági teljesítményünk "mélyrepülését" megáltsuk, a gazdálkodási rendszerünk gyökeres megváltoztatására van szükség. "A gazdálkodási rendszer átalakítása szempontjából különös jelentősége van a tulajdonosi szerkezetnek, a műszaki technikai bázisnak és a termelési kultúrának. Ezek úgy alkotnak rendszert, hogy viszonylagos önállóságuk mellett egymás működését is meghatározzák."¹

A mezőgazdaság tulajdonosi szerkezetének megváltozása, a valódi tulajdonosok megkeresése, a tulajdon "nevesítése" most már jogilag szabályozottan folyamatban van. Megszűntek-e illetve megszüntethetők-e a kisebb gazdálkodó egységeket valamilyen módon integráló szövetkezetek, nagyobb szervezetek? Van-e létjogosultsága az integrációnak a jövő agrárszférájában?

Ezekre a kérdésekre igyekszünk a következőkben választ adni. Érveinkhez a múltban bekövetkezett tendenciákból levonható következtetések adják az alapot. Az integráció múltbeli folyamatainak megértéséhez röviden bemutatjuk a korábbi kistermelői formák gazdagságát, azok eltérő értelmezését, valamint azt, hogy mi motiválta a nagyszervezetekhez kötődő kistermelői formák létrejöttét a gazdasági szereplők szemszögéből? Mitől függött a nagy- és kisservezetek közötti kapcsolatok szorossága? Milyen jellegű kapcsolatok tekinthetők a mi megítélésünk szerint integrációnak? Ezt követően bemutatjuk szematikusan a korábbi agrárrendszer fő integrációs kapcsolódásait.

Kistermelés -- családi gazdaság

A kistermelés több változata jött létre a "szocialista mezőgazdasági nagyüzem fejlődésével" párhuzamosan. Hosszú időn keresztül a legfontosabbnak tartott formaként a háztáji gazdaság szerepelt, míg a 70-es évek óta egyre inkább jellemző a mezőgazdasági kistermelés formagazdagsága. A kistermelés formáit különbözőképp tárták fel a szakirodalmak attól függően, hogy mit emeltek ki rendező elvként.

Tekintsük át röviden -- a teljesség igénye nélkül -- az akkoriban elfoga-

dott csoportosításokat.

Területnagyság szerint:

- 0,6 ha-nál nagyobb területet magában foglaló egyéni gazdaság;
- maximum 0,6 ha-ig terjedő háztáji földterületek;
- 0,6 ha-nál kisebb gazdaságokon belül megkülönböztették
 - a 0,15--0,6 ha közötti területnagysággal bíró **kisegítő gazdaságokat**, amelyek vagy saját tulajdonú vagy mezőgazdasági termelés céljára rövidebb-hosszabb időre használatba adott termelőegységek egyaránt lehettek, pl. haszonbérlet, szakcsoport stb. formában;
 - 0,6 ha-nál kisebb házi és hétvégi telkek.

E területnagyság szerinti csoportosításnak az eszközigeny, vagy családi munkaszervezés avagy önellátás illetve árutermelés arányának megítélése szempontjából lehetett jelentősége, de az ilyen jellegű felmérések esetén sem szerepelhetett csupán a területnagyság egyetlen rendező elvként.

Ezenkívül ez a területnagyság szerinti csoportosítás nem fogta át a kistermelés egészét, mivel ez utóbbi kategória magában foglalta a növénytermesztéssel összefüggő tevékenységeken túl a területet "nem igénylő", illetve csak minimális területigényű állattenyésztéssel (alapvetően kisállattenyésztéssel) kapcsolatos kistermelői tevékenységi formákat is. Ezek nagy része azért nem igényelt földterületet, mert a tartáshoz szükséges takarmányt nem feltétlenül maga a kistermelő hozta létre.

Újabb csoportosítását jelentette a kistermelők szerveződésének alapvetően adózás -- szempontjából történő megközelítése. Ez esetben a "lazább szerveződési formáktól" a "kvázi kötött" szerveződési formákig számos variáns létezett:

- Baráti körök, amelyek szinte társadalmi mozgalomként működtek, de kapcsolatukat gazdasági tényezők motiválták, pl. dísznövénytermesztők, "vegyszermentes" vagy környezetbarát "biotermelők" stb.

- Egyesületek, melyek közös pénzügyi alappal, központi szervezettel rendelkeztek. Ide tartoztak például a vadász- és horgásztársaságok.

- Mezőgazdasági szakcsoport, amely az előzőeknél lényegesen szorosabb kapcsolatot teremtett a tagok között nemcsak szervezeti, hanem jövedelemszerzési és gazdálkodási értelemben is. Tulajdonképpen e kategóriába tartoztak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek által alapított ipari-szolgáltató szakcsoportok is.

- A nemzetgazdaság egyéb szféráiban a 80-as évek elejétől jellemző más társasvállalkozási formák keretében jogilag nem volt kizárt a mezőgazdasági tevékenység, de elterjedésüket gátolta, hogy az e formákban a mezőgazdasági tevékenységből adódó árbevétel kiesett a mezőgazdasági kistermelést érintő adókedvezmény köréből. Az önálló vállalkozók által alapított, és nem a nagy szervezeti gesztorhoz kötött kistermelői szerveződések -- például a kistermelők szövetkezetének létrejöttét az állami támogatások megszerezhetőségének esélyegyenlőtlensége korlátozta, amely egyértelműen a nagyszervezetek "belső vállalkozásait" preferálta.

Ez a csoportosítás természetsszerűleg kihagyja a háztáji gazdaságokat, s mindazon formákat, amelyek elsősorban az egyén és a nagyszervezetek szoros összefonódásán alapultak.

Arról, hogy kik lehettek a konkrét kistermelő szervezet tagjai, a részvételi lehetőség esélyeit érzékeltető csoportosítás alapján kapunk képet:

- A termelők tagsági viszonyán alapuló kistermelési formák:
 - háztáji gazdaságok;
 - szakszövetkezeti tagi gazdaságok.
- Munkások és alkalmazottak kisegítő gazdaságai:
 - munkaviszonyon alapuló és mezőgazdasági nagyüzemekhez kapcsolt vagy nem kapcsolt gazdaságok (pl. állami gazdasági ültetvényföld, vagy "pedagógus föld");
 - munkáltatótól és munkaviszonytól független kisegítő gazdaságok csoportja (pl. haszonbérlet, szakcsoport).
- Egyéni parasztgazdaság.
- A társadalom legkülönbözőbb tagjaihoz kapcsolódó kedvtelésből folyó kistermelés.

"A szakirodalom és a napi sajtó a kistermelést, a kisüzemi termelést, a kisárutermelést, a háztáji gazdaságot, kisegítő gazdaságot, magántermelést stb. szinte szinonim fogalomként használja. Az olvasó és a közvéleményformálók ideológiája és ízlése szerint aztán különböző képzetek társulnak hozzájuk."² Ebből is látszik, hogy nehéz eligazodni a kistermelés formáit, tartalmát illetően.

A legújabb kutatások a mezőgazdasági kistermelés tartalmát igyekeznek feltárni annak érdekében, hogy kimutathassák a fejlett országokban általánosnak tekinthető, és a magyar agrárszféra jövőbeni szerveződési kereteit jelentő családi gazdaságoktól való eltéréseit. "A szűkebben vett mezőgazdasági kistermelésnél ... ismérvként inkább a családi jövedelem kiegészítése érdekében a töredék munkaidő hasznosítása, a szabadidő hasznos eltöltése, a saját fogyasztási választék bővítése tűnik kiemelésre érdemesnek. ... A családi gazdaságokban a tevékenység határozott célja már az árutermelés (a saját fogyasztás kielégítése másodlagossá válik), párhuzamos célként a család munkaerejének mind teljesebb lekötése is megjelenik. ... Így tehát családi gazdaságon a mezőgazdasági termelők azon - saját tulajdonú illetve bérelt területre alapozott -- üzemeit értjük, amelyek adott országra és adott időszakra érvényes területnagyságot, termelési volument elérve, alapvetően a család munkaerejére alapozottan, annak mind teljesebb kihasználását célozva, vállalkozási keretek között, árutermelést folytatnak, s érdekeltységük az egy fő családtagra jutó, realizált jövedelem maximalizálásában fejeződik ki."³

E markáns elhatárolás kiválóan alkalmazható a jövőben a tudományos kutatások alapjaként. Mi is teljesen egyetértünk a főként saját célra történő termelést illetve alapvetően árutermelést végző, vállalkozó jellegű tevékenységek megkülönböztetésével. Tekintettel arra, hogy eddig ilyen "tisztá formák" nem voltak jellemzőek, ezért a kistermelés kategóriáit alkalmazzuk, annak tudatában is, hogy a saját célra történő termelés és árutermelés keveredik az általunk jelzett formákban. Mivel célunk az integrációs "vonalak" bemutatása,

ahol integrátorként nagy szervezetek jelentek meg, ezért az eddig ismertetett kistermelési formák között szerepeltetjük az integrációs láncban azokat, amelyek alapvetően tartósan, szorosan kötődtek a nagyszervezetekhez.

A kistermelés jellegzetes formáinak közvetlen és közvetett integrációs kapcsolatai

"Az integráció sokdimenziós folyamat, amely a gazdasági tevékenységek valamennyi szintjére kiterjed. A vállalati szférában zajló, integrációs folyamatokra a mikrointegráció terminológiája vált elfogadottá. A makrointegráció tekintetében a nemzeti, ... a nemzetközi regionális és a globális világ gazdasági integrációt különböztetik meg."⁴ A mezőgazdasági **kistermeléssel** összefüggésben a **mikrointegrációs** kapcsolatok vizsgálatára kell a figyelmünket irányítani. E kapcsolatok létrejötte természetesen önmagában még nem jelentheti az integráció meglétének tényét, ezért azt is meg kell tudnunk, hogy **milyen folyamatok befolyásolják az integráció tartalmát.**

Az integrációs elméletek többsége az integrálódás alapvető feltételének tekinti a **munkamegosztás fejlődését**, amelynek "elég jelentős fokú intenzitása" egy határon túl már **új minőséget jelent.** A mezőgazdaság integrálódási folyamatában is felfedezhetők a "hagyományos munkamegosztási fokozatokon" túllépő minőségi szinterek.

A polgári elméletek **liberális irányzatai** más megközelítést tartanak fontosnak az integrálódási folyamat megvalósulása szempontjából. Alapvető fontosságot tulajdonítanak a korlátlan szabad verseny érvényesülésének. Szerintük az "... integrált terület tehát nem más, mint a szabad versenyen alapuló piacgazdaság, amelyet a piaci erők automatikusan alakítanak ki".⁵ A nemzetközi integráció szélesedésében valóban jelentős szerepet játszottak a piaci mechanizmusok, akár a vállalatok közötti integrációra, akár a makrointegrációra gondolunk.

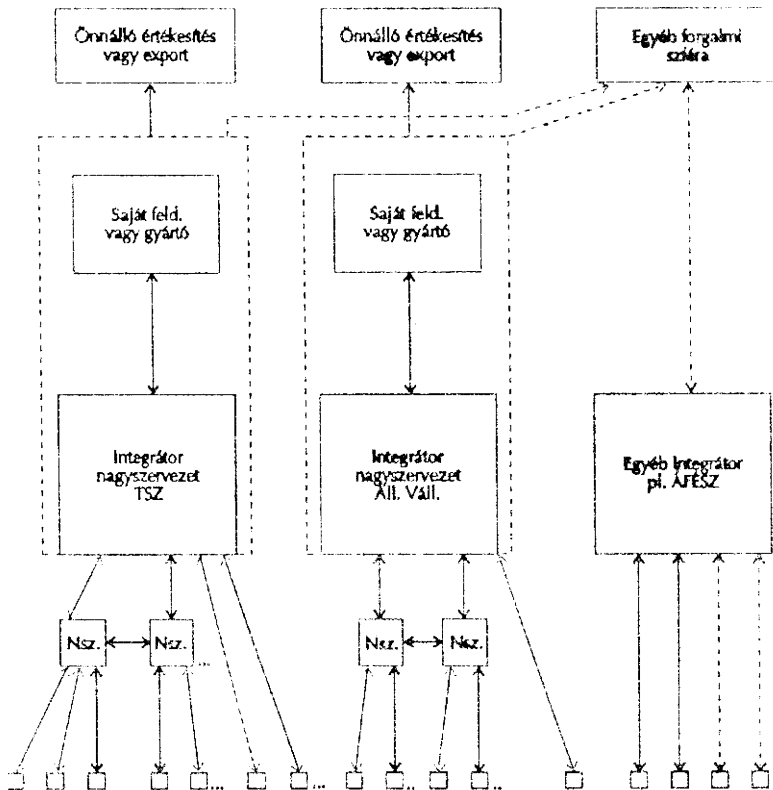
Anélkül, hogy bármiféle következtetést jó előre megfogalmaznánk a mezőgazdasági kistermeléssel összefüggő integrációs elemzésünk alapján, nyomatékosan hangsúlyozzuk a következőket: az integrálódási folyamat nem mindig optimális kibontakozásának, lelassulásának, "tévutainak" vagy éppen hiányának okai a piaci viszonyok fejletlen voltára vezethetők vissza. A piaci koordináció integrációt generáló hatásmechanizmusai a jövőben sem jelennek meg automatikusan, de bármiféle "ún." piacosodás irányába történő "elmozdulás" pozitív hatással lesz az egész integrálódási folyamatra. Egyet kell értenünk azokkal a közgazdasági álláspontokkal, amelyek "a piaci automatizmust nem tartják elegendőnek a gazdasági integráció megvalósulása szempontjából".⁶ Szükség van ezen túl "az optimális működés mesterséges akadá-

lyainak eltávolítására" is. A gazdasági struktúra átalakításában a jogi és intézményi feltételek kiépítésében -- s ezen keresztül az integráció elősegítésében -- az államra jelentős feladatok hárulnak.

A mezőgazdasági kistermeléssel összefüggő integrálódási folyamat tartalmi elemzésénél mi is törekszünk az említett elméleti megfontolások figyelembevételére.

Az agrárszférában résztvevő szereplők lehetséges kapcsolatainak bemutatását szemlélteti a következő ábra:

Kisszervezetek közvetlen és közvetett integrációs kapcsolatai*

* Az ábrában nem szerepel a termelési rendszerekhez tartozó állami gazdaságok és termelőszövetkezetek olyan integrációs kapcsolatrendszere, amelyre a rendszerközpont teremt lehetőséget. Mi természetesen ezeket is fontosnak tartjuk, de vizsgálatunk során ilyen jellegű integrációs kapcsolatokkal nem foglalkoztunk.

E sematikus ábrázolás szerint nagyszervezetnek minősülnek a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, állami gazdaságok, az élelmiszergazdaságban működő vagy tevékenységével ahhoz szorosan kötődő állami vállalatok, s a forgalom szférájában a kistermeléssel közvetlenül kapcsolatban álló szervezetek, pl. ÁFÉSZ-ek, vagy állatforgalmi-húsipari vállalatok stb.

A bemutatott ábra alulról fölfelé "építkezik", így az első közvetlen integrátor nagyszervezetként egy mezőgazdasági termelőszövetkezetet veszünk figyelembe. Az integrációba közvetlenül bekapcsolódó jellegzetes kistervezetek (háztáji gazdaságok, szakcsoportok, haszonbérletek stb.) tevékenységi területe jelen esetben nem lényeges, tehát növénytermesztésre illetve állattenyésztésre vagy együttesen mindkettőre vonatkoztathatók. Az ábrázolásunkban még attól is eltekintettünk, hogy az adott kistermelői szervezet a nagyszervezet gazdálkodásához közvetlenül kapcsolódó vagy attól eltérő "profilú" tevékenységet folytat-e, ugyanis nem a "profil" a lényeges, hanem a gazdálkodói kapcsolatok szorossága. Az "ún. erős" kapcsolatokra utalnak a folyamatos, a lazább -- olykor csak esetleges -- kapcsolatokat jelzik a szaggatott vonalak.

Az ábrán szereplő alapvető integrációs kapcsolatok a következők:

A kistermelői szervezetek közvetlenül kapcsolódtak a nagyszervezetekhez. Ezek a kapcsolatok kölcsönösök, de egyértelműen a nagyszervezet által determináltak voltak. Kényszerpályáknak tekinthetők ugyanis -véleményünk szerint -- az olyan kapcsolatok, amelyek a feltételrendszer által diktált előnyök kihasználásán alapultak. Ezen "természetellenes" érdekeltségi láncolatok (nem valós integrációs kötődések) végső soron a tulajdonviszonyok (a vagyonérdekeltség) hiányosságaira vezethetők vissza.

Az integrációs kapcsolatok "erősségét" -- a kistermelői szervezetek tartós, célirányos kötődését -- a nagyszervezet fokozhatta azáltal, hogy más nagyszervezetektől való hierarchikus függőségi helyzetét "oldotta", például a kistermeléssel is kapcsolatos termelői bázisának szélesítésével, az erre alapozott saját feldolgozó kapacitásai kiépítésével, illetve önálló értékesítési csatornák megteremtésével. Egyéb vonatkozásban viszont éppen hogy növelte a függőségét a nagyszervezet, ha más nagyszervezetekkel létesített tartós integrációs kapcsolatot, aminek következtében közvetetten most is az előbbi hatást érhetette el, azaz a kistermelőkkel fenntartott kapcsolatok szorosságát növelhette.

Az integrációs kapcsolatok erőssége a kistermelői szervezetek oldaláról is fokozható volt a termelési eszközök specializációja, a szakértelem hasznosulása, a saját tőkebevonás növelése és a biztonságos jövedelemszerzésben való érdekeltség révén is. Természetesen a kistermelői szervezetek nagyszervezethez való kötődésének erőssége sohasem lehetett azonos súlyú, ahogy azt korábban is hangsúlyoztuk.

Létezhetek ugyanis **spontán piaci kapcsolatok**, mint laza kötődések, amelyekhez képest a **szerződéssel** is alátámasztott formák már nagyobb biztonságot jelentettek. További fokozatnak voltak tekinthetők az erőteljesebb összefonódást eredményező **kooperációs kapcsolatok**. Az integrációs kötődések erőssége azonban a felsorolt együttműködési formák gyakoriságán, időtartamán, gazdálkodási színvonalának milyenségén múlik, hiszen ezek együttes érvényesülése képes a gazdálkodásban is minőséget eredményezni.*

Az ábrán feltüntetett laza, vagy esetleges kapcsolatok nem feltétlenül vagy egyáltalán nem jelentenek integrációt. (Nehéz minősíteni ugyanis az olyan kapcsolatot, amelyben például egy termelőszövetkezet a háztájiban előállított sertésállomány értékesítési láncolatának csupán egy pontján lépett be, mint közvetítő -- eszközei révén, tagjainak bizonyos szolgáltatásokat nyújtva, illetve a nagyüzemi felár megszerzése érdekében stb. --, de a termelési és értékesítési vertikum kiépítését egy más integrátor nagyszervezet -- pl. egy húsipari vállalat -- végezte.)

A **kisszervezeteknek** nagyokhoz való **közvetlen kötődése** az integrációnak csak elemi része. A tevékenységek szélesedésével párhuzamosan az integrációs láncolatok bővültek, **közvetett kapcsolatok** is kialakultak. Ilyennek volt tekinthető, ha meghatározott funkciók ellátására szakosodott valamely -- általában kutató-fejlesztő bázissal is rendelkező -- nagyszervezet, s az adott tevékenységi területen az integrációs folyamat "vezéregyenységévé" vált. A tevékenységben érdekelt résztvevők így lehettek nagyszervezetek, s a hozzá közvetlenül kötődő kisszervezetek. A kapcsolódó nagyszervezet szerepe kettős; a saját kistermelői szervezetei vonatkozásában maga is integrátor volt, így azok általában rajta keresztül közvetetten épültek az integrációs folyamatba.

Ábránkban nem törekedhettünk az integrációs kapcsolatok sokféleségének bemutatására, csupán a jellegzetes, s főleg vertikális kötődések illusztrálá-

* Az együttműködési folyamatok új minőségbe való átalakulásának érzékeltetéséhez analógiaként egy közismert -- nemzetközi integrációból vett -- példa kívánczik ide. Arról van szó, ahogy az EK keretein belül az Európai Monetáris Unió (EMU) létrejön. Kezdetben lehetővé vált az EKG-hoz tartozó tagállamok között -- a korábban konvertibilissé vált -- valuták szabad áramlása (Közös Piac). A 70-es években megvalósult a valuták közös lebegtetése (Valutakígyó) fokozatosan megteremtődtek a közös elszámolási eszköz az ECU felhasználási vonalai. Az 1993-tól kialakítandó "Egységes Európai Piac" lehetőséget teremt a valutaunió több lépcsős bevezetésére. A pénzügyi és gazdaságpolitikák közelítése után a második fejlődési szakaszban lehetővé válik az egységes pénzügyi koordináció (Európai Monetáris Intézet -- EMI), ... egy átmeneti időszak után "megformálódik" az ECU mint kőszámlaválta, s végül a fogyasztói árindexek, kamatlábak, árfolyamok, s a költségvetési egyensúlyi követelmények összhangba kerülésével jöhet létre a tagországok együttműködésének egy olyan dimenziója, amely nemcsak lehetővé teszi, hanem szinte kikényszeríti az új minőség, vagyis az egységes valuta bevezetését.

sát vállalhattuk föl. Nem szemléltettük az esetlegesen előforduló horizontális kapcsolatokat sem. Úgy véljük azonban, hogy a felvázolt kapcsolatok jelentős része integrációs jellegűnek tekinthető.

Az agrárszférában tehát, annak ellenére indult el egy integrálódási folyamat, hogy a mezőgazdaság és a nemzetgazdaság más ágazatai között nem alakultak ki megfelelően a munkamegosztáson alapuló együttműködési formák, a gazdaságban még nem jöttek létre az integrálódást "természetszerűen" segítő piaci feltételek és az állami irányítás sem a fejlődési folyamatokat gátló "mesterséges akadályok" lebontását tartotta elsődleges feladatának.

A "törékeny" integráció

Az előzőekben érzékeltettük, hogy a magyar mezőgazdaságban létrejött az integrációs kapcsolatok egyfajta, sajátos rendszere. A továbbiakban arra szeretnénk rámutatni, hogy az eddig kiépült rendszernek számos sebezhető pontja volt. Hiányosságok mutatkoztak felépítettségében, ugyanakkor az integrálódást generáló érdekeltségi motívumok is ellentmondásosan jelentek meg.

A magyar gazdaságban kialakultak olyan feltételek, amelyek az integrálódás folyamatát megfelelően motiválták. Indokolhatják ugyanis az integrálódást olyan szükségszerű tényezők, mint például adott nagyhozamú -- általában homogén -- termékek létrehozásához szükséges terület-, illetve üzemnagyság; kutatóbázisok fenntartásához szükséges jövedelemkoncentráció; infrastrukturális és információs háttér stb. Ilyen megfontolásból kapcsolódtak össze **termelési rendszerek** az érdekelt **nagyszervezetek**. Ezeken a vonalakon az integrációs kapcsolatok természetesek és szükségesek a jövőben is, hiszen az évtizedek során kiépült kapacitások felszámolása makrogazdasági szempontból sem lenne ésszerű. Nem kétséges, hogy e rendszer alapvető hiányossága a zártságában keresendő, minek következtében a kistermelői szervezetek bekapcsolódása csak nagyszervezeteken keresztül és áttételesen valósulhatott meg, vagy méretük és szórtságuk miatt még úgy sem.

A rendszerváltás tulajdonosi viszonyokban bekövetkező változásai valószínűsítik a jelenlegi nagyszervezeti formák átalakulását. Az ily módon létrejött gazdálkodási formák integrálódási törekvései -- a korábban említett tevékenységi területeken -- véleményünk szerint a jövőben is indokoltnak tűnnek. Természetesen e mögött a kistermelői szervezetek egészen új érdekeltségi kötődései húzódnak majd meg.

Az integrálódás másik dimenziója a **nagyszervezetek és kisservezetek közötti kapcsolatrendszer**. Mint ahogy azt korábban bemutattuk, e kapcsolatokhoz fűződő érdekeltség mind a nagy-, mind a kisservezetek oldaláról fel-lelhető volt.

Egyetértünk a szakirodalmakban található azon megállapításokkal, amelyek a nagyszervezetek oldaláról vett vállalatgazdasági előnyökre vonatkoznak. Ezen megállapításokat saját tapasztalataink alapján mi is alátámasztjuk.⁷ Szinte minden gazdálkodó szervezetnél felmerült a saját dolgozók jövedelmének növelésével, a dolgozók szervezethez kötésével, a keresetszabályozás ellentmondásainak feloldásával kapcsolatos szándék. A gazdálkodó egységek többsége csak a kistermelői tevékenysége szélesítésével szerezhette az államtól kedvezményeket, előnyös elbírálást (például állami támogatást egy szakcsoporti formában létesítendő beruházáshoz, vagy az értékesítés során elérhető felárat stb.).

Ugyanakkor a kistermelői tevékenység elterjedését gátolhatták, visszafoghatták szemléletbeni, s egyéb okok: a vezetők nem megfelelő hozzáállása; a kisvállalkozások háttérének kiépítéséhez szükséges tőkehiány; az urbanizációs környezetből adódó foglalkoztatási lehetőségek, amelyek miatt nem feltétlenül volt kívánatos a dolgozók megtartásával kapcsolatos körütekintés stb.

Fontosnak tekinthetők a **nagyszervezet és a kisszervezetek szempontjából vett munkamegosztási, továbbá munka- és üzemszervezési előnyök** is. A kézimunkaigényes tevékenységek ötvözése a nagyüzemi technológiával, technikával; a szezonális tevékenységekhez kötődő munkaerőtöbblet biztosítása -- közös érdek. Tapasztalataink szerint azonban ezek a közös előnyök akkor érvényesülhettek igazán, ha a kisszervezet nagyhoz való kötődése nem alkalmoszerű, esetleges stb., hanem a nagyszervezet által kialakított vertikum szerves része volt.

A kisszervezetek "nagyokhoz" való kötődéseinek motivációi közismertek: töredékmunkaidő hasznosítása, saját eszközök, épületek, szakértelem kihasználása és ezek révén kiegészítő jövedelemnövelési lehetőségek érvényesítése. Tulajdonszerzési korlátok miatt nem jöhettek létre önálló gazdasági egységek, éppen ezért kényszerültek a nagyszervezetek "oldalán" ill. azok "árnyékában" az integrálódásra. A nagygazdaságok tevékenységi körének szélesedésével kétségtelenül új motívumnak volt tekinthető a kistermelésben résztvevők tőkéjének bevonása a 80-as évektől kezdődően. Ez már a rövidtávú szemlélet oldását a tartósabb kötődések elterjedését segítette elő.

Az integrációs láncolatban kiépült a nagyszervezetek egymással, valamint a nagyszervezetek kisszervezetekkel való kapcsolatrendszere, de teljesen hiányzott -- vagy alig mutatkozott -- **a kisszervezetek egymáshoz való horizontális kötődése**. (Vertikálisan egymástól szinte elszigetelten csak a nagyszervezetekhez kapcsolódtak.) Ha létre is jöttek horizontális kötelékek (kertszövetkezetek, egyesületek, szakcsoportok) valamilyen konkrét tevékenységre szerveződve, ezek nem az ún. civil társadalom természetes képződményei, hanem a nagyszervezetek által determináltak voltak. A kisszervezetek jö-

vöbéli integrálódásának útja -- megítélésünk szerint -- ennek éppen a fordítottja kell hogy legyen.

A mezőgazdasági szervezetek korábban kiépült integrációs rendszerében hiányoznak a tulajdonosi kötődések, a valós érdekeltségen alapuló vállalkozási formák. Verseny helyett monopolhelyzetek, kínálati piac helyett hiányjelenségek, illetve a szabályozás bizonytalanságából és az elégtelen keresletből adódó relatív túltermelés jellemző. Mindezeket a technikai, technológiai hátrányok, a jogi és intézményi akadályok, alapvető infrastrukturális feltételek hiánya tetézi. Úgy véljük, ezek a fogyatékoságok nem az integráció természetéből fakadnak, hanem magát a folyamatot gátló tényezők.

Az újrászerveződés lehetősége és kényszere

Az 1992 januárjában hatályba lépő átalakulási törvény szabályozott kereteket teremt a mezőgazdasági privatizációnak is. Elméletileg ez nagy előrelépés a valós tulajdonosi és érdekviszonyok létrejötte irányába. Az már más kérdés, hogy gazdasági szempontból ésszerű-e a tulajdonnak a törvény adta lehetőségek határain belül szétaprózódnia még akár a volt tulajdonosok örökösei között is. A tulajdonrészt (üzletrészt) ugyanis a tulajdonos többféleképpen hasznosíthatja: vagy apportként viszi be valamely társaságba illetve hagyományos formában, de önként szövetkeznek; a nevesített vagyont bérbeadja, vagy egyénileg hasznosítja. Az agrárszférában aktívan már nem, vagy még sohasem tevékenykedő törvény adta jogosultságukkal élő "újdonsült" tulajdonosok természetesen a bérbeadást választják elsősorban, és ennek révén kívánnak majd rendszeres jövedelemhez jutni. Az eddig sem preferált feltételek között tevékenykedők, hozzáértők, esetleg a vagyongyarapításhoz hozzájárulók, az újraélesztett sajátos "egyenlőség elve" alapján, tevékenységük végzéséhez szükséges feltételek jóval kisebb hányadához jutnak ahhoz képest, ami gazdaságilag indokolt illetve racionális lenne. Egyéni hasznosítás, a családi gazdaság kiépítése legtöbbjük esetében tőkekorlátokba ütközik. Ezért az önkéntes szövetkezés, illetve valamely társas vállalkozás alapítása esetükben a várható szerveződési forma.

A vagyon felosztása nemcsak a tulajdonra jogosultak kiszélesített köre miatt problematikus, hanem technikai-műszaki okok miatt is. A nagyüzemre méretezett eszközállomány, a mezőgazdasági gépek, berendezések, kiépített állattenyésztő-telepek, s az ezeket kiszolgáló infrastruktúra nem darabolható, illetve szétválasztása gazdaságilag értelmetlen. Nem szólva arról, hogy ezen műszaki bázis helyettesítésére pótlólagos belső erőforrásokkal sem rendelkezünk, s a külső források -- ha lesznek -- nem az agrárszférát rohamozzák meg elsősorban. Ezt a szétaprózott, tulajdoni rendszer és a nagyszervezetekre mére-

tezett műszaki-technikai bázis közötti ellentmondást csak újszerű kapcsolati formák létrehozásával lehet oldani. Alapvetően nevesített magántulajdonon alapuló, így belsőleg átalakuló **szövetkezesek**, illetve **nagyüzemek újjászerveződése** látszik célszerűnek ott, ahol a kiépült, korszerűnek tekinthető műszaki-technikai-infrastrukturális bázis, vagy a tevékenység jellege indokolja.

A privatizáció "hevéületében" is szükséges szem előtt tartani a gazdaságos üzemméreteket, az ésszerű szervezeti kapcsolódási formákat. Az átalakítás a gazdasági rendszerváltás esetében sem a korábbival teljesen ellenkező irányba való átfordítást jelent! S főként nem mindig és minden körülmények között azonos módszert. A korábbi szövetkezetek "feloszthatatlan" vagyonának hasznosítására **vagyonkezelő központok** is szerveződhetnek, amelyhez szervesen kapcsolódhatnak, annak szolgáltatásait igénybe vehetik meghatározott tevékenységi körök végzésére szakosodott **önálló társaságok**.

Már a bevezetőben is utaltunk arra, hogy a tulajdoni szerkezet, a műszaki-technikai bázis és a termelési kultúra úgy alkotnak rendszert, hogy egymás működését meghatározzák.. A rendszer két elemének egymáshoz kapcsolódását már igazoltuk, a harmadik elemének kapcsolódása nem igényel különösebb magyarázatot, mégis erről feledkeznek el leginkább a kizárólag kis családi gazdaságok, vagy közismert szóhasználattal: a farmergazdaságok hívei. Nem rendelkeznek megfelelő szakképzettséggel, termelési kultúrával azok, akik újra tulajdonosi mivoltukban, legtöbbször a 20--30 évvel ezelőtti emléképeikre alapozva, vagy újdonsült örökösökként csak illúzióikra hagyatkozva kívánnak önálló családi gazdálkodást elindítani. Nem birtokolják azt a felhalmozódott tudást, szakértelmet, amelyet a különböző képzési formákban és a gyakorlatban sajátítottak el a mezőgazdaságban termelők. A korábban is agrárszférában tevékenykedők önálló gazdasági szereplőként való fellépését pedig sok esetben -- a tőkeszegénység mellett -- a vállalkozói készség és a piaci ismeretek hiánya gátolja. Az alapvető mezőgazdasági termelői-vállalkozási ismeretek hiánya is indokolja legtöbb esetben a szövetkezés, a társas formák, egymással szoros kapcsolatot kiépítő szerveződések létrejöttét.

Összegzésként megállapítható, hogy **az újjászervezett agrárszektor** is csak **integrált rendszerként képzelhető el**. Indíttatásukat, szerveződésüket, erősségüket illetően is mások, sokrétűek lesznek a kapcsolódási vonalak:

1. Nélkülözhetetlenné válik a biztos piac reményében a több lábon álló, ugyanakkor meghatározott tevékenységi struktúrával bíró családi gazdaságok rendszeres (szerződéses) vagy egymásra épülő kapcsolata.

2. A tulajdonosok szövetkezése és a belsőleg is átalakuló nagyüzemek eleve újszerű, integrációs kapcsolatok létrehozását eredményezik. Ebben a tagok érdekeinek érvényesítése kerül előtérbe, s a tulajdonosi jellegnek megfelelően kisebb-nagyobb tőkecsoportosulások jöhetnek létre a szervezeten belül.

Ugyanakkor e nagyobb szervezetek a minőségi kibocsátás érdekében kívülállók -- amelyek "nagyok" és "kicsik" egyaránt lehetnek --, rendszeres kapcsolattartásra töreksenek.

3. A korszerű termelés speciális szaktudás felhasználásán alapul. Egy modern gazdaságban ezek az információk elsősorban a piacról, s az erre specializálódott szaktanácsadói szervezeteken keresztül szerezhetők meg. A "testreszabott" ajánlások a partnerekkel való rendszeres kapcsolattartást igénylik.

4. Nagykapacitású, modern és csak időszakosan használt eszközök igénybevétele feltételezi más gazdálkodókkal, vagy a szóban forgó eszközök hasznosítására vállalkozó szervezetekkel való előzetes egyeztetésen alapuló kapcsolattartást. (Téves hiedelem, hogy a nyugati mezőgazdasági termelők minden géppel rendelkeznek. Nem a kisméretű szerveződésekhez igazodó kisgépekkel való ellátáson van a hangsúly -- mint ahogy nálunk kíváncsian elhangzik --, hanem a modern nagykapacitású berendezések igénybe vételének, vagy egymás közti cseréjének lehetőségén.)

5. A magyar agrárszféra integrálódásának új vonalát jelentheti az EK-hoz való társulás ténye. A jó minőség elérésének, a hosszútávú, kapcsolatok kialakulásának, a piacszerzés, -megtartás "technikájának" elsajátítására lehetőség nyílt, aminek érdekében elengedhetetlen az agrárgazdaság valamennyi szereplőjének együttműködése.

Jegyzetek

1. Marillai Vilmos: Alkalmazkodó alázattal. Gazdálkodás, 1991/11. 47.
2. Tóth A. Ernő: Kistermelés a szocialista mezőgazdaságban. Budapest, 1986. Kézirat. 32.
3. Fehér Alajos--Bálint Dénes: A családi gazdálkodás kialakulása Észak-Magyarországon. Gazdálkodás, 1991/7-8. 54--55.
4. Blahó András--Palánkai Tibor--Rostoványi Zsolt: Integrációs rendszerek a világgazdaságban. KJK., Budapest, 1989. 12.
5. Uo. 21.
6. Uo. 22.
7. Lásd részletesebben: Hollóné Kacsó Erzsébet--Demeter András: Nagyszervezetekhez kapcsolódó kistermelői integrációk jellegzetességei. Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, XX. Eger, 1991. 53--68.

Felhasznált irodalom

1. A mezőgazdasági kistermelés gépesítése, a fejlesztés irányai. MTA Agrártudományi Osztálya -- MÉM Agrár-Műszaki Bizottság, Budapest, 1984. Tanulmány.
2. Blahó András--Palánkai Tibor--Rostoványi Zsolt: Integrációs rendszerek a világgazdaságban. KJK., Budapest, 1989.
3. Csepregi István: Gondolatok a magántulajdonon alapuló gazdaság gépesítéséről. Gazdálkodás, 1991/2.
4. Csete László: A magyarországi fő- és mellékfoglalkozású magángazdálkodók vizsgálata (1990). Gazdálkodás, 1991/2.
5. EKG: újabb EMU-terv. Álmodik a jólét. HVG, 1991. november 16. 21--22.
6. Fehér Alajos--Bálint Dénes: A családi gazdálkodás kialakulása Észak-Magyarországon. Gazdálkodás, 1991/7--8.
7. Fekete Ferenc: Korszerű agrártermelési rendszereink teljesítményei és a partnergazdaságok jövedelmezősége. Közgazdasági Szemle, 1987. október.
8. Félix Péter: Pótkárpótlás (Törvények a szövetkezetekről). HVG, 1992. január 12.
9. Guth László: A mezőgazdasági kistermelés és az azt végző háztartások gazdálkodásának vizsgálata. Szakdolgozat. MKKE Politikai Gazdaságtan Tanszék, 1987.
10. Halász Péter--Szíjjártó András dr.: A termelőszövetkezeti vezetők véleménye a háztáji és a közös gazdaságok kapcsolatáról. Gazdálkodás, 1988/3--4.
11. Halmai Péter: Társulások a piaci mezőgazdaságban. KJK., Budapest, 1987.
12. Karalyos Zsolt: Néhány gondolat a mezőgazdasági szövetkezetek át- alakulásáról. Gazdálkodás, 1991/11.
13. Marillai Vilmos: Alkalmazkodó alázattal. Gazdálkodás, 1991/7--8.
14. Sebestyén Katalin: Az európai családi gazdaságok jövőjéről. Gazdálkodás, 1991/I.
15. Tóth A. Ernő: Kistermelés a szocialista mezőgazdaságban. Budapest, 1986. Kézirat.
16. Tóth Erzsébet dr.: Érdekeltségi megoldások a mezőgazdasági vállalatban. Gazdálkodás, 1988/6.

LÁSZLÓ MÁRIA

Janus Pannonius Tudományegyetem Pécs

A TELEPÜLÉSI ÖNKORMÁNYZATOK NÉHÁNY KÉRDÉSE

RÉSUMÉ: (*Einige Fragen der lokalen Selbstverwaltungen.*) Im Jahre 1990. hat das Parlament das Gesetz der lokalen Selbstverwaltungen verabschiedet. Dieses Gesetz schafft neue Möglichkeiten für die Siedlungen. Aufgrund des Gesetzes werden die lokalen Gemeinschaften und die Initiativen von unten immer mehr in den Vordergrund gestellt. Die Möglichkeit ist aber noch nicht die Realität. Das Problem, dass die heutige Wirtschaftspolitik die Konsequenzen der Entscheidungen der früheren zentralisierten Regierung den unteren Ebenen der Hierarchie zuschiebt. Die Arbeitsteilung zwischen dem Staat und den lokalen Selbstverwaltungen ist nicht klar. Der Staathaushaltsplan kommt für die Realisierung der wichtigsten Aufgaben der Selbstverwaltungen nicht auf. In meinem Essay erörtere ich die Fragen der wirtschaftlichen Voraussetzungen der Selbstverwaltungen. Ich analysiere die heutigen Erfahrungen, die das Verteilungsmechanismus, die lokalen Steuern, die normativen Unterstützungen und die zusätzlichen finanziellen Quellen betreffen.

A települések lehetőségei

A helyi kapcsolatrendszer, a horizontális koordináció új tartalmat kapott 1990-től, amikor is az Országgyűlés elfogadta a helyi önkormányzatokról szóló törvényt. "Az Országgyűlés -- követve hazánk haladó önkormányzati hagyományait, továbbá az Európai Önkormányzati Karta alapkövetelményeit -- elismeri és védi a helyi közösségek önkormányzáshoz való jogait. A helyi önkormányzás lehetővé teszi, hogy a választópolgárok helyi közössége -- közvetlenül, illetőleg a választott helyi önkormányzata útján -- önállóan és demokratikusan intézze a helyi érdekű közügyeit."¹

Az alulról jövő kezdeményezések megismerése és mozgósítása fontos a

demokratizálás és decentralizálás folyamata szempontjából és egyben a gazdasági növekedés, az erőforrások lehetséges forrásainak feltárása és az ösztönzés érdekében is. Különösen fontossá válik azokban az országokban -- így hazánkban is --, ahol a termelési tényezők, a termelési erőforrások nagy aránya helyhez, településhez kötött. Még inkább hangsúlyt kell kapnia ott, ahol a *területi mobilitás* -- a tőke és a munkaerő szempontjából egyaránt -- *számtalan korlátba ütközik*, jóval többbe, mint ahogy ezt az ország méretei indokolnák. A gazdasági erőforrások felhasználásának, egyesítésének feltételrendszere nagymértékben függ az erőforrások területi elosztásától és településszintű kötöttségétől. Csak a túlzottan termeléscentrikus és ágazatcentrikus gazdasági szemlélet és centralizált irányítás hagyhatta figyelmen kívül a településszintű kapcsolatrendszerek gazdasági növekedést is ösztönző hatását, háttérbe szorítva ezzel a fogyasztás, az életszínvonal, az *infrastruktúra fejlődését*, végső soron az érdekelttség, ösztönzés hiányát előidézve, főként a fejlődésben lemaradt területeken.

Az önkormányzati törvény adta lehetőségek kihasználását nehezíti az a körülmény, hogy *túlzottan differenciálódott a települések helyzete*, népességmegtartó-, illetve eltartóképesége. Az elmúlt években kialakult illetve felhalmozódott feszültségek hozzájárultak és hozzájárulnak ahhoz, hogy fenntartsa és indokolja a gazdaságpolitika a központosított újraelosztás magas arányát. Alapvetően az a helyzet, hogy *nem jött létre az önkormányzatok gazdasági eszközrendszere*, bár a források elosztása végső soron biztosította a települések és intézményeik működőképességét.

Feltételezhetjük, hogy a jövőben az önkormányzatok jobban figyelembe veszik a helyi adottságokat, a termelési tényezők összetételét és felismerik annak szerepét is, hogy a termelési tényezőkön belül az egyik legfontosabb elem az emberi erőforrás. Sajnos még jó ideig számolnunk kell azzal, hogy a termelési tényezők hatékony, optimális egyesítésének komoly akadálya az infrastruktúra fejletlensége, az oktatási-szakképzési rendszer problémája és az is, hogy az emberek tömege dolgozik kis hatásfokú gépekkel, berendezésekkel, összességében alacsony hatásfokkal. Mindezek a problémák különösen jelentkeznek azokon a településeken, ahol az 1960-as évek vidéki ipartelepítései konzerváló erőként hatottak a képzés szempontjából. A termelési tényezőknek főként azon részét nem tudjuk kellő hatékonysággal kihasználni, melyek leginkább kapcsolódnak a településpolitikához, településfejlesztéshez (pl. föld, éghajlat, szállítás, utak, turisztikai lehetőségek, munkaerő-kvalitás, de a hírközlés, infrastruktúra, a lakossági szociális és kommunális vagyon területét is említhetjük). Talán e néhány megjegyzés is sejtetni engedni, hogy a *települési önkormányzatok létrejöttenek anyagi bázisa a magyar gazdaságban nem engedi, hogy rövid távon illúziókat fűzzünk az önkormányzatok által teremtet*

lehetőségekhez, bár a helyi erőforrások mozgósításában egy év alatt is jelentős változásokat tapasztalhattunk. A feladatok finanszírozásához ma még hiányoznak azok az alapvető törvények - pl. az államháztartási törvény -, amely egyértelműen tisztázná az állam szerepvállalását a feladatok megoldásában, illetve az állam és az önkormányzatok közötti munkamegosztás alapelveit rögzítené. Ezek nélkül továbbra is fennmarad a *szűk keresztmetszetek* logikája alapján működő döntési mechanizmus, melynek következtében viszont növekszik a gazdaság belső aránytalansága, így a települések közötti aránytalanság is. A fokozódó ellentmondások, feszültségek miatt viszont egyre több a kényszermegoldás, a "tűzoltás". Természetesen a gazdaság mai állapotában számolnunk kell azzal is, hogy a gazdasági fejlődés lehetőségeit megteremtő beruházások miatt éppen ellenérdekeltség keletkezik a gazdasági élet szereplői között, hiszen a beruházások, a tőkeképzés szükségszerűen korlátozzák a folyó fogyasztást, legyen az egyéni önfeláldozás, szavazásos döntés vagy akár a centralizált döntés eredménye. Napjainkban -- éppen az önkormányzatok létrejöttének időszakában -- egy hosszú ideig tartó *centralizált irányítás döntéseinek következményeit a korábbi hierarchia alsó szintjeire hárítja a gazdaságpolitika*. Ugyanakkor céljaink között megfogalmazzuk egy társadalmi, közösségi konszenzuson alapuló jövőorientált, stratégiai szemléletű, hosszú távú gazdaságfejlesztés koncepcióját.

A helyi konfliktusokat növeli, hogy a rendelkezésre álló termelési tényezők kihasználása, hatékonysága érdekkonfliktusba kerül az erőforrások hasznosításának mennyiségi szemléletével, hiszen a hatékonyság a termelési tényezők egy részét kiszorítja a vállalati gazdálkodás szférájából és így a települések gondjává válik a munkanélküliség, a kihasználatlan földterület és a műveletlen bányakincs is. Természetesen az önkormányzat érdeke, hogy a település erőforrásait valamilyen módon hasznosítsák, különösen ha az erőforrások egy része még ráadásul az önkormányzatok vagyonát is képezi. Igaz az is, hogy az önkormányzati tulajdon megteremtése ösztönözheti a közösségi választásban a társadalom tagjait, hogy a jövő érdekében a jelenben áldozatokat vállaljon, de ennek intézményi, döntési garanciáit is meg kell teremteni. A tulajdonforma változása (éppen mert alanyhoz kötött) már önmagában is lehet garancia, csak mostani helyzetünkben, alapvetően az önkormányzati tulajdon tárgyainak fejletlensége miatt az ellenérdekeltség nagyobb hatást válthat ki, mint más esetekben. Természetesen önmagában kevés a nagy beruházási ráta vállalása a jövő érdekében, a nagyarányú tőkeképzés mellett a technikai haladást is preferálni kell a döntéseknel, mivel a műszaki invenció még felül is múlhatja az önmagában a takarékoságból származó termelékenységi előnyöket.² Mindez kedvező feltételeket teremthet az oktatás, a szélesebb értelemben vett művelődési ágazat számára is, legalábbis az ágazat társadalmi presztizsét

illetően. A fenti összefüggést különösen fontos tudatosítani az önkormányzatok szintjén, főként azért, mert a történelmi és gazdasági tapasztalat igazolja, hogy a helyi szint a lassan, megfontoltan haladást képviseli a korszerűséggel, a moderniséggel szemben. Ugyanakkor *előnye is a helyi közmegegyezésnek, hogy a helyi értékek, helyi sajátosságok preferálása mozgósító erő is.*

Közjavak, közszolgáltatások

A településszintű együttműködés jelentőségét, az állampolgárok, sőt a munkavállalók településhez kötődését jelentős mértékben megváltoztatja majd, ha a fogyasztásban változik az úgynevezett közjavak és magánjavak aránya. A modern, fejlett gazdaságok a két allokációs mechanizmust -- a közösségi választás és a piac "keverékét" -- alkalmazzák. Nyilvánvaló, hogy a kollektív javak esetén a politikai döntés, a közösségi választás nem a központi, centralizált irányítás döntését és választását jelenti, hanem a közösség -- a közös érdekek, célok, közös cselekvés által létrejött közösség -- döntését. Anélkül, hogy a közösségi választás működési mechanizmusát elemeznénk (erre egyébként is egy valós mechanizmus empirikus vizsgálata adhat leginkább választ nálunk is), a fejlett országok példája alapján feltételezhetjük, hogy a kollektív cselekvés hasznát, jólétet növelő hatása kimutatható lesz, az enélkül elérhető haszonhoz viszonyítva. A közösségi választás annak tanulmányozását, empirikus vizsgálatát is szükségessé teszi, hogy a politikai mechanizmus miként alakítja az egyes fogyasztók preferenciáit, a demokratikus társadalomban végbemenő kollektív cselekvéssé. A közgazdászt természetesen ennek a kérdésnek nem a politikai-mechanizmus oldala érdekli, (bár ez sem lényegtelen számára sem), hanem az, hogy a kollektív cselekvés miként javíthatja a gazdaság működését, mekkora a kollektív cselekvés révén elérhető haszon a csak piaci mechanizmussal elérhető haszonhoz viszonyítva.

Ma nálunk a közjavak területén különösen fontos elemezni más országok tapasztalatait, mert *jelenleg sem a piac, sem a közösségi választás lehetősége nem fejlődött ki.* Mindkettőt gátolja a tiszta jövedelem magas centralizációs hányada. Megfigyelhető jó néhány fejlett ország példáján, hogy a tiszta közjavak központi kormányzati, míg a *közösségi jellegű piaci javak egy jelentős része helyi, önkormányzati finanszírozással funkcionál.* Tehát a köz- és magánjavak megoszlása már érinti az állam gazdasági szerepének alakulását, a jövedelemelosztás illetve a jövedelműjraelosztás viszonyát, valamint a közösségi jellegű és a piaci jellegű elosztás működési mechanizmusát.

Sajnos az önkormányzatokról szóló törvény elfogadása óta eltelt időszakban sem kaptunk választ arra a kérdésre, hogy melyek az állam helyi kötelezettségei, amihez természetesen pénzt is kell biztosítani és *melyek az önkormányzatok alulról, önként vállalt feladatai*. A helyi önkormányzatokról szóló törvény rögzíti ugyan a települési önkormányzatok feladatát a helyi közszolgáltatások körében, lehetőséget teremtve az önkormányzatoknak abban, hogy a lakosság igényei, anyagi lehetőségei alapján a települési önkormányzat maga határozza meg, hogy mely feladatokat milyen mértékben és módon lát el. Ezzel együtt a törvény kimondja, hogy a települési önkormányzat köteles gondoskodni az egészséges ivóvízellátásról, az alapfokú oktatásról, az egészségügyi és szociális alapellátásról stb. *Míndezenekhez a feladatokhoz -- tehát amit a törvény "felülről", kötelező feladatként ír elő a települési önkormányzatok részére -- nem biztosítja a központi költségvetés a szükséges forrásfedezetet*. Így viszont az önkormányzatok működésének első időszakában -- nem számítva a politikai konfliktusokat -- *éppen a kötelező feladatok finanszírozása okozta a legtöbb problémát*.

A finanszírozás forrásainak bizonytalansága növelte az önkormányzatok választott vezetői, testületei és a lakosság illetve az önkormányzatok által fenntartott intézmények közötti konfliktusokat is. Az önkormányzatok létrejötte és az éves költségvetési viták nyilvánvalóvá tették mindenki számára, hogy a normatív *finanszírozással az állam nem képes* -- nem tudja, vagy éppen nem is akarja -- *biztosítani az önkormányzatok számára előírt feladatok finanszírozását*. Ezzel viszont *szűkíti (akaratlanul is) az önkormányzatok önként vállalt feladatainak körét*. Elindított a településszinteken egy olyan sajátos alkumechanizmust, ami semmiképpen sem kedvező az önkormányzatiság lényegének a kibontakoztatásához. Igaz persze, hogy a településszintű együttműködés, a helyi koordináció számára ösztönző is lehet egy forráshiányos, szabad döntéssel bíró mechanizmus gyakorlata, csak éppen a helyi szinten együttműködésre kényszerülő gazdasági szereplők (vállalatok illetve vállalkozások és az állampolgárok) a központilag kivetett magas adók miatt nem igazán ösztönöztek a helyi együttműködésben, a helyi finanszírozásban. A településszintű önkormányzatok -- bár szükségük van a helyi források bevonására -- megértést kell hogy tanúsítsanak a gazdasági élet szereplői, az állampolgárok felé is, hiszen alapvetően a helyiek érdekeit kell képviselniük. A konfliktus leginkább jelentkezett a helyi adókkal kapcsolatos önkormányzati rendeletek megalkotásánál. Súlyosbította még a helyzetet, hogy a helyi adókkal kapcsolatos törvény késett és az előző időszak gazdálkodásával, szabályozásával összefüggő tanácsai adók, adójellegű kötelezettségek és hozzájárulások 1991. évi működtetésére, illetve az ebből származó bevételek realizálására a törvény lehetőséget adott. *A helyi adók bevezetését, és mondhatjuk, hogy egyértelműen negatív fogadta-*

tását alapvetően meghatározta a központi adóterhelés magas szintje. "A kialakult helyzet figyelembevételével kell értékelni azt az eredményt, hogy eddig mintegy 300 települési önkormányzat élt a helyi adók bevezetésének lehetőségével. Lényeges ténykérdés, hogy a városi önkormányzatok -- köztük a fővárosi önkormányzat -- egyharmada élt a helyi adók megállapításának jogával."³ A BM szakmai összefoglaló anyaga az országos tapasztalatokat elemezve kiemeli, hogy a községekben sokszor azért nem élnek a helyi adók bevezetésének lehetőségével, mert különböző közműtársulásokat szerveztek és szerveznek, és ennek a célnak a lakosok sokkal inkább hajlandók áldozni, gyakran a várható adóbevétel többszörös összegét is befizetik. Ugyanakkor nemigen elemzik az országos szervek azt, amit a települési önkormányzatok naponta érzékelnek, hogy a lakosság adóviselő képessége ma nem kedvez a helyi adók bevezetésének. Különösen így van ez a községekben és az eddig is hátrányos helyzetű településeken, hiszen tudjuk, hogy a települések jövedelemtermelő képessége is nagymértékben differenciált.

A személyi jövedelemadó bevezetése illetve az adókedvezmények, adómentességek alkalmazása során sem vette figyelembe a kormányzat, hogy a makrogazdasági célok érdekében bevezetett és alkalmazott adópolitika hogyan érinti a különböző adottságú településeket.⁴ Igaz, hogy a személyi jövedelemadó településeket illető része éppen a települések közötti differenciák, illetve terhek enyhítése miatt csökkent 100 százalékról 50 százalékra, de ez csak növelte az amúgy is magas redistribúciót a költségvetési politika eszközrendszerében és nem igazolható, hogy ez a változás hozzájárult volna a települések között meglévő különbségekből adódó finanszírozási problémák enyhítéséhez. A valóságos körülményekben sok olyan csapdát találunk, amelyek az önkormányzati modell bevezetésével elvileg bekövetkező pozitív változásokat hosszú ideig akadályozhatják. "Hiába szélesedik ki az önkormányzati helyi demokrácia fórumrendszere, ha a kistalvak többségét politikai apátia, bizalmatlanság, a "mi tudat" teljes elvesztése jellemzi. Hiába adatik meg a társulás szabadsága, ha az önkormányzatok többsége bezárkózik, s az integráltság hiánya a centralizáció forrásait táplálja. Hiába adóztathat, vállalkozhat a kistelepülési önkormányzat, ha nincs megadóztatható jövedelem, ha a vállalkozás szinte minden materiális feltétele hiányzik."⁵

Az önkormányzatok gazdasági eszközrendszeréről

Alapvető követelményként ma már minden szinten megfogalmazódik, hogy az önkormányzatok gazdasági eszközrendszerének megváltozásához lényeges előfeltétel, hogy a megtermelt tiszta jövedelem központosítása a mai-

nál kisebb legyen. Az államháztartás ugyanis a nemzeti jövedelem több mint 70 százalékát, a GDP közel 65 százalékát centralizálja. A magas adóprés alkalmazása, erőteljes működtetése jellemző a lakossági és a vállalkozási szférában egyaránt.

Az önkormányzatok kialakulásánál és fejlődésénél a helyi sajátosságok, a helyi szükségletek kielégítése kerül előtérbe és ezáltal motiválttá válik a település közössége. Fontos, hogy olyan önkormányzatok jöjjenek létre, ahol a közös érdekeltiség megteremthető, amely alapján az önkormányzatok képesek aktivizálni a lakosságot és a településen működő üzleti szervezeteket, vállalkozásokat illetve a saját intézményeiket is. *Az önkormányzatok a település gazdái lehetnek akkor, ha a felelősségükkel együtt a gazdasági eszközrendszerük is növekszik.* Az önkormányzati törvény logikája mellett nem tartható fenn az a helyzet, hogy a gazdaság eszközallokációja az expanzió igénye miatt túlzottan termeléscentrikus maradjon, háttérbe szorítva ezzel az ún. nem termelő szférát, a közszolgáltatások fejlesztési lehetőségeit. Amennyiben valós önkormányzatok jönnek létre, amelyek gazdaságilag is önálló egységei a nemzetgazdaságnak, akkor szükségszerű is, hogy megfelelő tartalmú gazdaságpolitikai döntések is kerüljenek az önkormányzati testületekhez, mint pl. Ausztriában.⁶ Az önkormányzatok a maguk sajátos jellege miatt az állam korlátozását, részleges megnyirbálását jelentik. Ugyanakkor ma még inkább, mint korábban -- éppen az új problémák, így a környezet-szennyezés és egyéb környezetvédelmi kérdések stb. kezelése érdekében -- az államnak is fontos, hogy a problémák a még kezelhető mértékre csökkenjenek, a társadalmi együttműködés döntési mechanizmusa alapján. "A rendszer egészét, tehát a politikai rendszer egészét feltétlenül erősíti, ha a helyi hatalom lehetőségei és valóságos mozgásai kialakulnak (felszabadulnak a helyi energiák, a helyi kezdeményezések)."⁷

Az önkormányzat bevezetése is olyan történelmi megegyezés, amelynek garantálni kell a felek jövedelmét és vagyonát. Az önkormányzatok esetében az átlagos jövedelmet és a megszerzett vagyont biztosító stabilizációs mechanizmussal lehet biztosítani a települések esélyegyenlőségét, illetve fejlődésre való jogát. *Az önkormányzati igények elismerése és garanciáinak megteremtése szükséges, de ma még sok a fékező tényező.* Ezek közül kiemelkedik az infrastruktúra hiánya vagy fejletlensége. Az önkormányzat hatékony, garanciákkal körülbástyázott intézményesítése lehetővé teszi, hogy az infrastruktúra összgazdaságon belüli részaránya megváltozzon. A helyi döntési kompetencia növelése nyomást gyakorolhat a gazdasági, vállalkozói szférára és ez a gazdasági életben is pozitív változásokat indíthat el, hiszen ma már az infrastruktúra fejletlensége a gazdasági szféra hatékonyságát is rontja, sőt már a működését is akadályozza.

A jelenlegi szabályozórendszer meghatározó eleme a bevételi érdekelt-ségre épülő forrásszabályozás. *Az önkormányzatok bevételeinek szerkezete azonban még nem igazán alakult át a kívánt mértékben, mivel alapvetően függ a bevételük az állami hozzájárulások és támogatások alakulásától.* (Az önkormányzatok 1991. évi összbevételének kb. 47 százalékát jelentik az állami hozzájárulások és támogatások.) Ugyanakkor a saját bevételek az összbevétel 22 százalékát jelentik és a hitelfelvétel, kötvénykibocsátás 0,6 százalékát adja az összbevételnek. Viszonylag azonos arányú az önkormányzatok bevételében a személyi jövedelemadóból származó bevétel, mely a központilag kivetett és megosztott adót képviseli, melyből 50 százalék részarány illeti meg az önkormányzatokat és a társadalombiztosításból átvett bevétel (14-15 százalék az összbevételen belül mindkettő aránya). A *szabályozás* fő jellemzője, hogy az állami támogatás közel 80 százaléka alanyi jogon, normatív módon illeti meg az önkormányzatokat. A normatív támogatás mellett az állami támogatás másik formája a kiegészítő források *működtetése*. Tulajdonképpen a kiegészítő források lennének hivatottak pótolni a normatív támogatások azon hiányosságait, miszerint az országos átlagra épülő állami hozzájárulások nem képesek figyelembe venni az átlagok mögött meghúzódó egyedi helyzeteket, az átlagoktól eltérő helyi sajátosságokat, holott az egyes önkormányzatok helyzete igen eltérő, a települések közötti szórás nagynak tekinthető. Tehát a kiegészítő források -- a címzett és céltámogatások -- allokációs funkciójánál az elvárások nagyobbak, mint amit ez a forrás nagyságát és elosztási funkcióját tekintve képes a gyakorlatban betölteni. Ma még ugyanis messze vagyunk attól, hogy az egyenlőtlen fejlődésből fakadó területi elmaradottságot és az allokációs feszültségeket a források elosztása mérsékelni tudná. Ehhez nem csak az elosztást, de a terület- és településfejlesztés forrásait is változtatni kellene. Mindezen problémák miatt *fennmaradt az egyedi központi támogatások lehetősége is.* Az 1991-es és 1992-es év költségvetési törvényei számszerűen is tükrözik, hogy *a kiegészítő források nem képesek betölteni azon funkciókat, amelyeket az önkormányzati törvény tulajdonít e forrásoknak.* Az önkormányzatok működése óta a költségvetés mindössze annyit vállal, hogy a különböző kiegészítő források elosztásával biztosítja a települések működőképességét. A költségvetési törvény úgy határozza meg e források elosztási mechanizmusát, hogy a kritériumrendszert a mindenkori éves költségvetés függvényében dolgozzák ki -- így az önkormányzatok az éves költségvetésük tervezésekor sem ennek nagyságát, sem a hozzájutás feltételrendszerét, de még a hozzájutás esélyét sem képesek valószínűsíteni (pl. az önhibájukon kívül működésképtelenné váló önkormányzatok kiegészítő támogatása). Joggal hallható a települési önkormányzatok részéről, hogy a kiegészítő források elosztása utólagos és ad hoc jellegű, sokkal inkább tükrözi a spontaneitást, illetve a központi kormányzat,

valamint az önkormányzatok alku-folyamataiban pillanatnyilag meglévő erőviszonyokat, mintsem hogy alapul szolgálna egy reális, a rövid és hosszú távú folyamatok pénzügyi feltételeit biztonságosan megteremtő tervezéshez. Mindezt a résztvevő felek tudják, így a központi kormányzat is tartalékolásra rendezkedik be, azaz működik a Kornai-féle hiány-effektus a tartalékolást illetően.⁸ Így nem csoda, ha a kiegészítő források elosztásánál jogos igények is kielégítetlenek maradnak (pl. ivóvíz biztosítása), míg más esetekben közigazdaságilag is vitatható árkiegészítések megszűnését kompenzálja az állam az önkormányzatokon keresztül, végső soron a vállalatok javára (pl. távhőszolgáltatás).

Joggal vetődik fel a szakirodalomban az a probléma, hogy a működő képesség biztosítása, a rövid távú szorító gondok mellett a hosszú távú megoldásokon is gondolkodni kellene. "... az önkormányzati törvény életbe lépésével, az új szabályozási megoldással elkezdődött egy olyan folyamat, amelynek keretében hosszú távon egyértelműen az autonómia, az önkormányzati önállóság kiteljesedését kell elérni. Tehát gyakorlatilag az a "köldökszinór", ami az önkormányzatokat központi támogatáshoz, a költségvetéshez kapcsolja, egyre vékonyul és hosszú távon a törvényi garanciák által biztosítottan az autonómiának maximálisan érvényesülnie kell."⁹

Ma megelégednénk azzal is, ha legalább az biztosítva lenne, hogy az egyes egyedi intézkedésekkel egy irányba, a "köldökszinór vékonyítása vagy éppen rövidítése" irányába haladna az elosztás. *Az érvényesülő alku-folyamatokban nem a legszerencsésebb az önkormányzatok érdekképviselői pozíciója*, pedig ennek erősítésére ma már több mint húsz érdekképviselői szövetség alakult. Nincs lehetőség a tanulmány keretében részletesen elemezni a kiegészítő források elosztási mechanizmusát illetve mechanizmusait, de a címzett- és céltámogatások, az átmeneti, a soronkívüli céltámogatás, az elkülönített állami pénzalapok szerteágazó rendszere, a tulajdonnal kapcsolatos forráskiegyesítések, a közműfejlesztések és lakbértámogatások, az önhibájukon kívül hátrányos helyzetbe került önkormányzatok kiegészítő támogatása, a területfejlesztést és munkahelyteremtést szolgáló támogatások -- már felsorolásukkal is érzékeltetik elemzéseink azon következtetését, hogy tulajdonképpen az állami apparátus nem látja át (a jelenlegi információs bázison nem is láthatja), hogy milyen feladatokat és mennyi pénzből, mennyi állami pénzből látnak el a felügyeleti szervek az általuk felügyelt területeken.¹⁰ Mivel az elosztás jelentős része az éves költségvetési törvény alapján kerül eldöntésre, így az állam feladatvállalásának módját és mértékét is évente, a költségvetés "pillanatnyi" helyzetétől függően változtatni lehet, az *állami kötelezettségvállalás tekintetében így nincs stabilitás és ez nem kedvez az önkormányzatoknak, a helyi feladatoknak, az állam és az önkormányzatok közötti viszonyoknak*

sem. Az elmúlt két évben külön gondot okozott (ebből az utóbbi év az önkormányzati működés első éve volt), hogy *a közösségi fogyasztás a lakossági fogyasztással megközelítőleg azonos mértékű csökkenést mutat akkor, amikor az önkormányzatok iránti elvárások növekedtek*. A végső fogyasztás csökkenésével együtt az önkormányzatok fejlesztései is csökkentek, sőt még 1992-ben is csökkenniuk. Mindezek a körülmények nem kedveznek a helyi önkormányzatoknak, de az önkormányzatiság kialakulásának sem, mivel a gazdasági, finanszírozási kényszerek alapvetően az államtól függő helyi viszonyokat teremtenek. Ma leginkább azt tapasztalhatjuk, hogy minden forrással együtt is nagyobb lett az önkormányzatok felelőssége, mint a hozzá szükséges pénze és döntési lehetősége.

Jegyzetek

1. Az 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról. Magyar Közlöny 80. sz. Budapest, 1990. augusztus 14.
2. Samuelson--Nordhaus: Közgazdaságtan I. KJK., Bp. 1987. 68.
3. Az önkormányzati működés első éve. A BM által elkészített szakmai összefoglaló. Magyar Közigazgatás, 1992/1.
4. László Mária: Az önkormányzatok és gazdasági eszközrendszerük. (Lehetőség és valóság.) Szerk.: Kovács Teréz: Válság és kiút. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1991. 244-248.
5. Pálné Kovács Ilona: Változások a falvakban az önkormányzati modell nyomán. Szerk.: Kovács Teréz: Válság és kiút. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1991. 239.
6. Erich Streissler: A társadalmi együttműködés, mint intézményrendszer Ausztriában. Gazdaság, 1985/4.
7. Gombár Csaba: A helyi hatalomról. Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1984. 191.
8. Kornai János: A hiány. KJK., Bp. 1982.
9. Sivák József: Az önkormányzatok anyagi forrásai. Ipargazdaság, 1991/4.
10. László Mária: Az önkormányzatok kiegészítő forrásainak elosztási mechanizmusa. OTKA. Témavezető: Pálné Kovács Ilona. MTA Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs. 1991. Kézirat. 37.

KÖZGAZDASÁGI GYERMEKIRODALOM MAGYARORSZÁGON

RÉSUMÉ: (*Hungarian Children's books on Economics.*) The author examines children's books on economics which are available at present in Hungary. He presents these books and gives a brief survey of each, analysing their content, visual aids and comprehensibility. After introducing these seven books, the author also mentions textbooks on economics, but only those which could be used after certain modifications on the general market (that is not only in training economists). Next we can read about a new workbook (at the moment in preparation), designed for 8th grade elementary/primary school students. The article concludes by emphasizing the fact that for the transition to a market economy we would need a broader and more colourful range of children's books on economics.

Bevezető

(Kellenek-e közgazdasági témájú gyermekkönyvek?)

Régi igazság, hogy tudományos témákról, bonyolult tárgykörökről gyermekek számára jól írni -- ez a legnehezebb feladatok egyike. Ritka is az igazán sikeres tudományos ismeretterjesztő gyermekkönyv. Az utóbbi években öröndetes elmozdulás van e téren; nem utolsósorban éppen azért, mert a nagysikerű külföldi gyermekkönyvek magyarra fordított és adaptált változatai hazai könyvesboltjainkban is megjelentek. E könyvek többsége igazán szép kiállítású, megjelenésében is esztétikus (gondoljunk például a "Tudománytár gyermekeknek" c. sorozat köteteire).

Azonban rögtön jelentkezik két probléma; e szép könyvek költséges nyomdatechnikával készülnek, árszínvonaluk ezt tükrözi. A többgyermekes családok többsége nemigen engedheti meg magának a drága gyermekkönyvek luxusát. Másrészt a kínálat döntően természettudományos. Társadalomtudományi témájú gyermekkönyv kevés van, kifejezetten közgazdasági pedig: alig.

A közgazdasági gyermekkönyvek hiánya ma már egyre égetőbb. A piacgazdaságban való helytállás ugyanis tanulást, meghatározott képességek kifejlesztését igényli: az önmenedzselés képességét, a gyors döntéshozatal és az előrelátó kockázat-felmérés képességét. A gazdaság nem valami olyasmi, ami csak a felnőttek játéka. A pályaválasztási döntés megalapozását, a várható pozitív vagy negatív élethelyzetekre való felkészülést már gyermekkorban meg kell kezdeni. Szükséges továbbá vállalkozói ismeretek élményszerű nyújtása. Ez annál inkább fontos, mert ma még a fiatalok zöme is csak a munkavállalói mivoltot tudja saját maga számára a majdani megélhetés forrásaként elképzelni. Pedig piacgazdasági közegben van más lehetséges életstratégia is; a vállalkozóé! Ám a vállalkozói szemlélet ma még fiatalságunk körében sem általános.

A piacgazdaságnak sajátos atmoszférája és logikája van; ezt el kell sajátítani. Intézményeit és azok működését pedig meg kell ismerni. Mindehhez jól megírt és szépen kivitelezett gyermekkönyvekre is szükség van.

A jelenleg elérhető könyvek

A továbbiakban megkísérlem áttekinteni a jelenleg nálunk (még vagy már) fellelhető közgazdasági gyermekkönyveket. Egyelőre nem tankönyvekről lesz szó, hanem könyvesboltokban és könyvtáraknál megvásárolható, vagy könyvtárak polcain fellelhető kötetekről.

Ha egy polcon egymás mellé rakjuk azt a néhány könyvet, amely a "közgazdasági gyermekirodalom" tárgykörbe sorolható, első ránézésre még akár elégedettek is lehetnénk. Ugyanis a választékban minden gyermek-korosztály számára akad kötet, az óvodásoktól a 16-17 éves kamaszokig. A szóbanforgó 7 könyv azonban 1980 és 1991 között jelent meg; a könyvek tematikája, de még inkább szemléletmódjuk, megközelítésük jelentősen különböző.

Az elemzésembe bevont műveket kiadási dátumuk szerint veszem sorra. Ez persze a lehető legegyszerűbb sorbarendezés, de e rövid áttekintés számára praktikus lehet.

A kronológiai sorrend értelmében első helyen Matkó István: *Mi újság a piacon?*^{*} című, e műfajban terjedelmesnek számító (270 oldalas) könyvét kell említenem. A könyv a 14 éven felüli kamaszoknak íródott; stílusa, hangneme alkalmassá is teszi a "megcélzott" korosztály elérésére. A könyv lapjain az újságíró apa és 12 éves fia beszélgetnek a gazdaság kis- és nagy, világméretű és

^{*} A cikkben bemutatott könyvek kiadványok bibliográfiai adatai az írás végén, külön jegyzékben találhatók meg. – A szerk.

mindennapi dolgairól. Az apa szenvedélyesen érvel, magyaráz, időnként meg időutazásokra is meghívja fiát; történelmi példákat mesél el illusztrációként.

E beszélgetések a közgazdaságtan számos kérdését érintik; élményszerűen (és nem tankönyvízüen!) kerülnek kifejtésre még az olyan fogalmak is, mint a reáljövedelem, a globális világproblémák vagy a cserearánymutató.

A könyv nagy anyaga hat fejezetbe rendezett. A *bevezető* fejezetet követően a *munkamegosztás* gazdasági fejlődésben betöltött fontos szerepét emeli ki a szerző. Ezt követi az árucseré univerzális közvetítő és -elszámoló eszközéről, a *pénzről* szóló fejezet. Ezután a magyar gazdaság 70-es évekbeli helyzetét, *adottságait* elemzi a szerző, majd pedig a *nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelem* problémái "kerülnek terítékre". Az utolsó fejezet "A *fogyasztás*" címet viseli. Itt is számos rész kérdés kerül szóba, többek között a globális világproblémák, s ezek kapcsán a Római Klub tevékenysége is.

A könyv gondolati anyaga a marxista politikai gazdaságtan talaján áll. A kifejtés nem mentes bizonyos ideológiai felhangoktól. Ugyanakkor azonban az alapvető közgazdasági összefüggéseket szemléletesen, a mindennapi élethelyzetekből kiindulva fejti ki.

A könyv Korolovszky András mulatságos karikatúráival jelent meg. E vicces rajzok még könnyedebb olvasmánnyá teszik e művet -- kár, hogy nincs ezekből több (24 rajzot, karikatúrát tartalmaz a kötet). Természetesen, megírása óta több, mint egy évtized telt el! Ez a könyv alapszemléletét is, de méginkább megközelítéseinek, állásfoglalásainak egy részét túlhaladottá tette. De ennek ellenére is elmondható: ez a könyv a műveltségükhöz mindinkább hozzátartozó közgazdasági tudás széles skáláját nyújtja élvezetes formában a fiataloknak. A maga idejében nagyon jó közgazdasági gyermekkönyv volt; számos részlete ma is használható.

A 80-as évek második felében több közgazdasági gyermekkönyv is napvilágot látott -- ezek kisebb gyerekek számára fródtak, nem a teenagereknek.

1986-ban jelent meg Lányiné dr. Garai Katalin: *Mit, miért, mennyiért?* című könyve, melyet a szerző a 7-10 éves gyermekeknek szánt. A szerző Szabó Katalin ötlete alapján és inspirációjára írta meg könyvét. A nem hosszú, szép kiállítású könyv stílusát tekintve hasonlít Matkóéra: a közgazdasági kérdések itt is egy párbeszéd-fűzér keretében bukkannak elő. Itt a közgazdaságtant tanító anyuka és kisiskolás leánya beszélgetnek egymással. Ez a párbeszéd forma valóban szerencsés megoldás: könnyeddé, jól követhetővé és személyessé teszi az olvasottakat. A rajzoknak itt is nagy szerep jut; mivel azonban itt kisebb gyerekek a potenciális olvasók, nem karikatúrákat találunk, hanem -a képeskönyvekre emlékeztető -- esetenként egész nagy oldalakat betöltő színes rajzokat. (Ezeket Vara Tibor készítette.)

Érdekes megoldás, hogy a könyvnek két tartalomjegyzéke van: az elől levő a kis olvasókhoz szól; a hátsó viszont a felnőttek számára, szakszerű közgazdasági megfogalmazásban utal az egyes fejezetek tartalmára.

Hat fejezetet találunk. Az első a munkaérték fogalmát és az értéknagyság meghatározóit tisztázza. A második a kereslet-kínálat-ár összefüggését, az értéktörvény hatásmechanizmusát mutatja be. A harmadik fejezet a pénzről szól; a negyedik a munkamegosztásról, s annak hatékonyságnövelő hatásairól. Az ötödik fejezet a külkereskedelemmel és a nemzetközi munkamegosztással foglalkozik. A hatodik fejezetben elosztási kérdésekről, az életszínvonal, életkörülmények differenciáltságáról van szó.

Összegző véleményem Lányiné könyvéről szinte szó szerint ugyanaz, mint amit a Matkó-könyvről mondtam: a megcélzott korosztály befogadóképességét nagyon jól eltaláló, ötletesen és ügyesen kivitelezett munka, amely megjelenése időpontjának legaktuálisabb kérdéseit igyekezett megvilágítani, az akkor szokásos elemző-magyarázó elméletekkel és eszközökkel.

A könyv a marxi gazdaságelmélet "építkezési logikáját" követve indít a munkaértékelmélet alapkérdéseivel. És az sem véletlen, hogy az árjelenségek bemutatásánál az árpreferenciákat és árdiszpreferenciákat is megemlíti, példákkal illusztrálja. (Ne feledjük: a 80-as évek közepén vagyunk! A magyar árrendszerben ekkor még jelentős áreltérítések vannak.) A könyvnek kiemelkedő érdeme, hogy mondanivalóját rendkívül élményszerűen, tökéletesen a 7-8 éves korosztály gondolkodási szintjéhez és struktúrájához igazodva képes kifejtetni. (Engedtessek itt meg nekem az a teljességgel személyes észrevétel, hogy az előbbi állításomat saját kisfiam példáján is igazolva láthattam.)

Lányiné dr. Garai Katalin tollából a következő évben is napvilágot látott egy könyv, "A gazdaság színpadán" címmel. Ez a könyv az előző évi kötet folytatásának tekinthető, a 9 éven felüli gyermekek számára íródott.

A stílusban kettős váltást észlelünk. Nyilván mindkettőt az magyarázza, hogy itt már nagyobb, "érettebb", 9-10-11-12 éves olvasókról van szó. A kifejtés itt már nem párbeszédese; továbbá a szerző igyekszik aktív gondolkodásra serkenteni olvasóit: időnként zárójelben kérdéseket és kéréseket intéz hozzájuk (pl.: Mi jut eszedbe erről? Hogyan bizonyítanád...? Mondj te is példákat! stb.).

Persze, hasonlóságok is vannak. Itt is találkozunk az előző kötetben már megismert kettős tartalomjegyzékkel; ebben a könyvben is sok a színes rajz (bár e rajzok -- szerintem -- kevésbé ügyesek és ötletesek, mint az előző kötetben).

A könyv -- mint ahogy erre címe egyértelműen utal -- a gazdaság főszeplőit mutatja be: sorra veszi a háztartás, a vállalat és vállalkozás, valamint az állam szerepét, feladatait, kapcsolatrendszerüket. Ez már minden szempontból

modern könyv: tartalmát, szerkezetét és megközelítésmódját tekintve, egyaránt. Szinte meglepő, milyen közvetlen és olvasmányos módon tud a szerző 9-10 éves olvasóinak széles spektrumú és bonyolult közgazdasági ismereteket átadni. A könyvben a hiány fogalmától a vállalati "piramison" át a fiskális- és monetáris szabályozóeszközökig valóban igen sok minden benne van. Persze, az a gazdasági színpad, amelyen a szereplők mozognak, még nem egy tipikus piacgazdaság. Hanem államilag vezérelt gazdaság, ahol az állam közvetett eszközökkel ugyan, de erőteljesen szabályozza, alakítja a gazdasági folyamatokat. De ismét gondoljunk a dátumra: 1987! Ekkor még természetes, hogy egy ilyen gazdaságképet vázol fel a könyv.

Mindent összevetve azonban egy nagyon jó közgazdasági gyermekkönyv ez. Talán az elmúlt évtized legjobb ilyen jellegű magyar alkotása!

1987-ben (majd később egy újabb kiadásban is) megjelent a **"Minden napra egy kérdés"** című gyermekkönyv. Műfaját tekintve leginkább talán képes gyermeklexikonnak nevezhető. Öt témakörbe rendezve 366 kérdés szerepel a kötetben, az ezekre adott válaszokkal, s egy-egy magyarázó ábrával együtt. Áttekintésemben azért térek ki e nagyóvodásoknak-kisiskolásoknak (tehát kb. az 5-7 éves korosztálynak) írott könyvre, mivel néhány -- számszerint 12 -- közgazdasági jellegű kérdés is felbukkan az "Emberek között élünk" c. fejezetben. Az rögtön látható, hogy a szerzők e kérdéseknek csak marginális szerepet szánnak, hiszen e 12 kérdés az összes érintett téma 3 százalékát teszi ki csupán. Szó esik a bér és a nyugdíj fogalmáról, továbbá arról, hogy a termék miért áru és honnan kerül a piacra?

Ezt a megoldást a közgazdasági látásmód megalapozására nem tartom szerencsésnek. Az ismeretek szétszórta mozaikok maradnak; a lexikontömörű válaszok nem válnak -- mert nem válhatnak -- élményszerűvé, játékosá és érdekessé e mindig kíváncsi, ám állandóan játékra vágyó korosztály számára.

Ezt a feladatot éppen játékosága és kedves bája folytán sokkal sikeresebben oldja meg egy olyan New York-i könyv, amelyet ma már a magyar gyermekek is lapozgathatnak. **Richard Scarry** népszerű könyvéről, a **"Tesz-vesz város"**-ról van szó, melynek a fordítás alapjául szolgáló eredeti kiadása New Yorkban jelent meg, 1976-ban. A könyv magyar változata nálunk a 80-as években két kiadást is megért. Igazán aranyos gyermekkönyv; azzá teszik színes rajzai (ezeket is Richard Scarry készítette), és szereplői, akik kedves állatfigurák. Ők élnek Tesz-vesz városban, a kisgyermekek számára az ő minden napjaik modellezik a felnőttek bonyolult gazdasági tevékenységét. A gyermekolvasók persze -- s a könyvnek ez a nagy érdeme -- nem veszik észre, hogy itt gazdasági kérdésekről van szó. Ők a képeket nézik, a képeket, amelyek azt is megmutatják, ami láthatatlan szokott maradni (hogy mi van egy

épülő házban; hogy mennek az út alatt a különböző közművezetékek; hogy milyen egy óriási óceánjáró belseje; hogy hogyan működik egy fűrészmalom és egy papírgyár stb.), és hallgatják a mesét, ami nem hosszú, nem fárasztó és kedvesen humoros. És mindeközben számos alapösszefüggés derül ki, a gazdaság működésének számos fontos mozzanata.

A könyv 11 kis története bemutatja a munkatevékenységek sokféleségét; a termelő- és szolgáltató tevékenységek összekapcsolódását és társadalmi hasznosságukat; az egyes termelési folyamatok bonyolultságát és a termelés részmozzanatainak egymásra épülését. A képek segítségével láthatják is a gyerekek: hogyan készülnek a dolgok (pl. a házépítés vagy az útépítés fázisait; az aratástól a kenyér kisütéséig tartó folyamatot; vagy azt az utat, amelyet a fa tesz meg az erdőből a papírgyárig). A szolgáltató tevékenységek hasznossága is kiderül például a nagymamának szánt levél útjának nyomkövetésekor, vagy a kórházi látogatás leírásánál. Tanulságos, amit a jövedelemfelhasználásról sugallnak a történetek. Kiderül: egy magánvállalkozó (pl. "Lucerna-gazda") nem költetheti teljes bevételét a családi fogyasztás finanszírozására. Neki termelői szükségletei is vannak, s vállalkozásának fejlesztésére, gépesítésére is gondolnia kell. A jövedelem egy része pedig bankba kerül, a későbbi igények kielégítését célozva. Az ismeretek itt nem mozaik-szerűek, mint a korábban említett gyermeklexikonnál. A valóság átfogó és reális képét kapják a gyerekek, még-hozzá élményszerűen, szórakoztatva, maradandóan. Méltán népszerű a könyv a kis olvasók és a szülők körében egyaránt.

Szintén nyugati eredeti alapján készült nálunk a 80-as évek végén megjelent **"Mi legyenek ...?"** című könyv. A könyv 30 foglalkozást mutat be színes rajzokkal és állatszereplőkkel felvonultató humoros történetekkel. Az 5-7 éves gyermekeknek szánt könyvet egy társasjáték is kiegészíti.

Noha a könyv megközelítésmódja nem olyan átfogó, mint az előbbi - hiszen itt csak a különböző foglalkozások bemutatása a cél --, hasznos, jó könyv. Szép kiállítású.

A külföldi eredetiből "magyarított" könyvek felsorolását egy nemrégiben megjelent mű bemutatásával zárom. Egy mindössze ötven oldalas, nagyon szép kiállítású, rengeteg ábrát, színes képet felvonultató könyvről van szó, nevezetesen **Janet Cook: Bevezetés az üzlet világába** című művéről. Ez egy komplett mini-vállalkozástan, megítélésem szerint kb. a 15-17 éves korosztálynak. A mű eredetileg Usborne-kiadás, Magyarországon 1991-ben jelent meg.

A könyv húsz rövid fejezetben vezeti végig olvasóit a vállalkozás fogalmától a vállalkozás-alapítással kapcsolatos kérdéseken, dilemmákon át egészen a hatalmas üzleti birodalmak létrejöttének kérdésköréig. A stílus közvetlen; a szerző -- mintha csak kötetlen beszélgetést folytatna -- tegezi ismeretlen

olvasóit. Az elmondottak megértésének ellenőrzésére időnként rövid feladatokat ad. Ezek megoldása hátul, a könyv mellékletében megtalálható. Milyen kár, hogy e számpéldák adatai helyenként nem egyértelműek, s hogy részletes magyarázat nincs a mellékletben közölt megoldásokhoz!

Egyébként a könyv tartalmasságát melléklete is mutatja: ebben nemcsak az előbb említett feladatmegoldások találhatók, hanem kislexikon és tárgymutató is. A könyv kiegészül továbbá három, számítógépes játékprogrammal: két elképzelt vállalkozás (kávézó; divatáru-üzlet) létrehozását és menedzselését szimulálják ezek, továbbá próbára tehető a tőzsdei manőverező képesség (részvénypiac-program).

E modern könyv értékét növeli, hogy nemcsak szakszerűsége és érthetősége törekszik, hanem fiatal olvasóinak lelkesítésére is. Az utolsó rövid fejezetben üzleti siker-történeteket mesél el (Vidal Sassoon; Laura Ashley; Marhs és Spencer); e sztorik jól példázzák azt az egész könyvön végigvonuló tanulságot, hogy a jó üzlethez elsősorban egy remek ötletre és ambícióra van szükség.

Mindent összevetve elmondható, hogy ez egy jó ifjúsági könyv. Két megjegyzést azonban szükséges tennünk: 1. E könyv nem ad -- mert nem is akar adni -- a gazdaságról, annak működéséről átfogó képet. A szerző célja vállalkozási ismeretek nyújtása volt. Nem kevesebb, de nem is több ennél. 2. A könyv világa a fejlett nyugati piacgazdaságok világa; a magyar valóság messze nem ilyen. Talán még hitelesebb (és hasznosabb) lett volna a fiatal olvasók számára, ha nemcsak lefordítják, hanem a magyar viszonyokra adaptálják is. Ez azonban nem, illetve csak nagyon érintőlegesen történt meg.

Közgazdasági tankönyvek – tizenéveseknek

Ezek után nagyon röviden tankönyvekről szeretnék írni. Itt külön kell választani a középfokú közgazdasági szakoktatást és az általános képzést. Ami az előbbit illeti, ez témánk szempontjából speciális terület -- külön elemzést igényelne. Itt most csak egyetlen megjegyzésre szorítkozom: a közgazdasági szakközépiskolákban 1989-ben megindult a szakmai tananyagok korszerűsítésének folyamata. Ennek keretében először az elméleti közgazdaságtan tananyagot újítják meg. E munka a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem oktatóinak szakmai közreműködésével folyik. Már elkészült a mikroökonómia, valamint a makroökonómia tananyag és tankönyv, e tanév (91/92) elején pedig napvilágot látott a bevezető jellegűnek szánt "Gazdasági és jogi ismeretek I." c. tananyag (alcíme: "A gazdaság alapjai"). Ez a jól szerkesztett, igen jó ábrákkal ellátott (bár helyenként talán kicsit terjengős) tananyag két nagy részből épül fel. Az első rész a tanulók mindennapi tapasztalataira támaszkodva és abból

kiindulva a háztartásgazdaságtani ismereteket köti csokorba, a második rész a gazdasági körforgást, ezen belül a vállalat helyét, szerepét, kapcsolatrendszerét mutatja be. Ez egy olyan könyv -- ezért is tértem ki rá ismertetőmben --, amely megfelelő átdolgozás után a nem közgazdasági pályára készülő, 14-16 éves gyerekek számára is hasznos és érdekes olvasmány lehetne.

De hagyjuk most el a közgazdasági szakirányú képzés speciális területét! Az általános iskolákban, illetve a nem közgazdasági irányultságú középiskolákban ma még nem oktatnak gazdasági ismereteket. Pontosabban: csak néhány helyen, kísérleti jelleggel oktatnak! Ezekhez a kísérleti kurzusokhoz illetve alternatív tantárgyakhoz természetesen léteznek tankönyvek, vagy legalábbis sokszorosított tananyagok. Ezek részben hazai próbálkozások, részben pedig külföldi tananyagok magyarra fordított változatai. Ez utóbbira példa az az oktatási kísérlet, amely ma már közel száz középiskolában folyik: a vállalkozástan alapjaival ismerkednek a gyerekek szakköri keretben. Angol szakemberek segítségével zajlik a kísérlet; a gyerekek által használt munkafüzet (címe: "Vállalkozni jó!") az angol tananyag "magyarított" változata.

Az általános iskolában is folytak-folynak olyan kísérletek, melyek gazdasági alapismeretek -- életkori sajátosságoknak megfelelő -- magyarázatát és megtanítását célozzák. Ezt jelzi például, hogy Hoffmann Istvánné tollából már 1979-ben napvilágot látott a "Háztartástan" c. fakultatív tankönyv az általános iskola 7-8. osztálya számára. Van azonban ilyen jellegű friss kiadvány is! Oláh Jánosné: **Háztartástani és vállalkozói alapismeretek** című könyvére gondolok, melyet a Fejér Megyei Pedagógiai Intézet adott ki 1991-ben. A 6000 példányban megjelent rövid (nem egészen 50 oldalas) tankönyv megítélésem szerint akár az általános iskolák 8. osztályában, akár a 4 osztályos gimnáziumok első osztályában jól használható. A cím azonban kissé megtévesztő: vállalkozástani ismereteket is várnánk a cím alapján. A könyv azonban csak a háztartásokkal foglalkozik. Vállalkozással csak annyiban, amennyiben a háztartás bizonyos akciói vállalkozási jellegűnek tekinthetők (pl. befektetési döntés). A rövid könyv anyaga 7 fejezetre tagolódik; a bevezető fejezet lexikon tömörségű áttekintés a legfontosabb közgazdasági alapfogalmakról, a gazdasági élet szereplőiről. A második fejezet a háztartás fogalmát írja körül, és felsorolja a legfontosabb háztartási funkciókat. A harmadik fejezet a családi összjövedelem forrásait, a negyedik a családi jövedelemfelhasználás fő irányait veszi sorra. Az ötödik fejezet a családi költségvetés készítéséről szól. A hatodik fejezet a háztartásban képződő megtakarítások befektetésének lehetséges módjait veszi sorra; a hetedik fejezet pedig a családi vagyonmérleget mutatja be. A jól szerkesztett tananyag negatívumaként a túlzott tömörség és a megértést segítő ábrák szinte teljes hiánya róható fel.

Ugyanarról – most a másik oldalról

(Rövid beszámoló egy készülő tankönyvről az alkotó kollektíva nevében)

Tanszéki kollektívánk* úgy ítéli meg, hogy az alapképzést nyújtó iskolákban néhány éven belül meg fog jelenni egy gazdasági alapismereti tantárgy. A modern alapműveltségnek ugyanis szerves része a közgazdasági szemlélet, s a közgazdasági alapismereteknek egy bizonyos köre. A piacgazdaságra való átmenet, s ennek nehézségei sürgetően vetik fel a közgazdasági képzés, szemléletalakítás megvalósítását, az általános képzés rendszerébe való beillesztését.

A készülő Nemzeti Aparenterv is szorgalmazza e műveltségterület előtérbe állítását, különösen a háztartásgazdaságtani- és vállalkozói alapismereteket.

Azt reméljük, hogy ez az egyre erőteljesebben megfogalmazódó igény a közgazdasági gyermekirodalom terén is áttörést hoz; kellenének jó tankönyvek és szép kiállítású közgazdasági gyermekkönyvek egyaránt. Kollektívánk a tankönyvkínálat bővítéséhez igyekszik hozzájárulni: 1991 nyarán megkezdtük a "Gazdálkodási alapismeretek" c. kísérleti, általános iskolai (8. osztályos) *mun-*
katankönyv kidolgozását.

Tankönyvünk szerkezete a -- már jóval korábban elkészített, és szakértők által is megvitatott -- tantárgyi program struktúráját követi. Természetesen, a mi tananyagunk középpontjában is a háztartás áll. Ez nem is lehet másként, mivel 12-16 éves gyerekeknek szántuk a könyvet; márpedig őket úgy vezethetjük be a gazdasági élet bonyolultabb összefüggésszereibe, ha a sokszor látott-átélt mindennapi tapasztalatokból, a családi gazdálkodás előttük zajló folyamataiból indulunk ki.

Ugyanakkor erőteljes törekvésünk volt, hogy túl is lépjünk a háztartásgazdaságtani témakörökön, s bepillantást adjunk tágabb (makroökonómiai) közgazdasági összefüggésekbe.

E szándék jegyében igyekeztünk megszerkeszteni tankönyvünket.

A könyv *hat fejezetre* tagolódik. Az első fejezetben ("Környezetünk. Én és a világ") a gyerekek figyelmét önmagukra és közvetlen környezetükre irányítjuk. Milyen adottságaik, képességeik, hajlamaik, vágyaik vannak; *Mire van szükségük* a mindennapi léthez és adottságaik kifejlesztéséhez? A szükséges (naponta használt) dolgok honnan származnak? Kiderül: ezek sok esetben igen messziről, a nemzetközi kereskedelem révén kerülnek hozzánk. Nyilvánvalóvá válik az is: az általunk elfogyasztandó (felhasználandó) termékek és szolgálta-

* Az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Közgazdaságtani Tanszékéről van szó. -- A szerk.

tások nagy részéhez áruként, tehát *piaci* adásvétel útján jutunk hozzá.

A piac a második fejezet témája. A fogalmat itt először a szó leghétköznapibb értelmében (piac = vásárcsarnok) használjuk; fokozatosan tágítjuk és mélyítjük el a fogalom értelmét. Megpróbáljuk a piacot mindkét oldalról bemutatni: nemcsak a fogyasztó, hanem a termelő szemével is. Elképzelt és valóságos vásárlások elemzése, kistermelőkkel való beszélgetés és interjúkészítés szolgálja e kettős cél elérését. Logikus továbblépésként a harmadik fejezet a csere eszközeiről szól. Itt először is megpróbáljuk az ajándékozás, a csere és az árucserre fogalmait (példákon keresztül) egymástól megkülönböztetni.

A fejezet központi témája az univerzális csereeszköznek, a *pénznek* a bemutatása. Számítva a megcélzott korosztály történelmi érdekességek iránti lelkesedésére, nem fukarkodunk a pénztörténeti utalásokkal. Szóba kerülnek a különböző országok pénzei; a valuták közötti átváltás.

A tananyag igyekszik ráirányítani a figyelmet arra: a pénz nem pusztán csereeszköz a gazdaságban. Önálló törekvések tárgya is lehet; a pénz az újabb pénzszerzés eszköze (tőke). Így jutunk el a megtakarítások és befektetések célszerűségének, indokainak, motívumainak a megbeszéléséhez.

Ahol pénzről van szó, ott szó van az *árakról* is. Az árakkal kapcsolatban pedig óhatatlanul felbukkan az *infláció* fogalma. Az infláció fogalmának tisztázása is része ennek a fejezetnek.

A negyedik fejezetben -- mintegy az eddigiek részösszefoglalásaként -- megkíséreljük körülírni a *gazdálkodás* fogalmát. Időmérleg-készítés, vásárlási variációk közötti döntés és más feladatok érzékeltetik: nem egyszerű dolog a korlátozottan rendelkezésre álló lehetőségek ésszerű felhasználásáról dönteni! A fejezet végén szóba kerülnek a *gazdálkodás környezeti hatásai*. Ennek kapcsán felbukkan a globális világproblémák fogalma és a Római Klub tevékenysége.

Az ötödik -- tananyagunk legterjedelmesebb -- fejezetének témája a *háztartás*. A fejezet háztartás-gazdálkodási alapismeretekkel kezdődik. Előbb példákon keresztül igyekszünk tisztázni a *háztartás funkcióit*, majd egy kis *családtörténeti visszapillantás* következik: szemelvényeken keresztül mutatjuk be különböző korok jellemző háztartás- és életvitel-modelljeit. Fontos helyet kap anyagunkban a *családi munkamegosztás* és időbeosztás. A család szabadidős tevékenységeinek elemzése módot ad arra, hogy a gyerekekkel rossz szokásaink, a mai egészségtelen életmód megváltoztatásának szükségességéről beszélgessünk. E fejezet második része a háztartást fogyasztóegységként elemzi. Ezen belül először tisztázzuk a *vagyon és a jövedelem kapcsolatát*, majd áttekintjük a család pénzáramlási folyamatait. Ezután a tanulóknak el kell végezniük a *családi kiadások* csoportosítását. Ezt követően vicces ábrák és rövid leírások mutatják be a különböző *családi döntéshozatali típusokat*. E fe-

jezetrész lezárásaként a gyerekeket arra kérjük: próbálják meg összeírni a családi kiadások csökkentésének, illetve a bevételek növelésének lehetséges módszereit!

Ezek után érkezünk el a vállalkozási alapismereteket tárgyaló részhez. Nem akarunk túl sokat markolni: a gyerekek figyelmét a *kisméretű*, a háztartás tevékenységéhez "tapadó", abból "kinövő" *vállalkozásokra irányítjuk*. Ezért nem is önálló fejezetben jelennek meg ezek az ismeretek, hanem a háztartásokkal foglalkozó nagy fejezet utolsó részeként. E fejezetrészben a gyerekek figyelmét ismét önmagukra irányítjuk: különböző feladatok és önismereti tesztek firtatják, kikben vannak meg a vállalkozói alaptulajdonságok?! Noha a vállalkozásokkal kapcsolatban sok mindenről szó esik, itt sem akarunk "túllőni a célon". 13-14 éves olvasóinkkal nem akarunk komplett üzleti tervet készíttetni, sőt -- egy nagyon egyszerű számítási feladatot leszámítva --, még komolyabb gazdasági számításokat sem. Törekvésünk sokkal inkább az, hogy megértessük a következőket: -- a sikeres vállalkozás alapja a jó ötlet; -- ügyes üzleti ötletekhez a vevők igényeinek, kívánságainak megfigyelése alapján lehet jutni; -- mindez önmagában kevés, megfelelő szintű közgazdasági ismeretekre is szükség van.

Az utolsó, hatodik fejezet ("Egyéni jólét -- társadalmi jólét") a gazdasági *mikro- és makroszféra* bonyolult *összefüggésrendszerét* villantja fel. Azt igyekszünk tudatosítani, hogy a család, az egyén élethelyzete, lehetőségei, perspektívája nem lehet független a gazdaság aktuális állapotától. Fontos látni, hogy az összefüggés fordítva is érvényes: a sok egyéni cselekedet makro-mozgásokká integrálódik. Látni, érteni kell, hogy sok jó ügyes egyéni ötlet, az emberek tette készsége, egy társadalom egészséges önbizalma a gazdaságot is előre lendítheti. Újságcikkek, adatok, grafikonok elemeztesével próbáljuk az előbb jelzett kapcsolatokat megvilágítani. A tananyagban két kérdéskör: az infláció és a munkanélküliség témaköre részletesebben is tárgyalásra kerül.

Tankönyvet írtunk tehát, de megpróbáltuk ezt újszerű felfogás alapján tenni. A produktum inkább emlékeztet munkafüzetre, mint tankönyvre. Nincsenek benne hosszú magyarázó szövegek, ám annál több az -- egyénileg vagy csoportosan -- elvégzendő feladat, megválaszolandó kérdés. Maximálisan támaszkodni szeretnénk a gyerekek ötleteire; túlsúlyban vannak a könyvben a *szituációs játékok*.

Megpróbáltuk ezeket az életkori sajátosságokhoz szabni. Természetesen fontos cél volt az, hogy a gyermeki fantáziát minél jobban "megmozgassák".

Például az első fejezetnek azon a helyén, ahol a szükségletekről, s ezek csoportosításáról van szó, a gyerekeknek egy történetet kell befejezniük.

A történet egy szerencsés kimenetelű repülőgép-balesetről szól; a megmenekült utasok lakatlan szigeten találják magukat. Mit tesznek? Hogyan próbálják

túlélni ezt a fantasztikus helyzetet? -- ezt kell a történet befejezésében a munkacsoportoknak kitalálniuk.

A pénzről szóló fejezetrészen pedig ugyan mi más lehetne a szituációs játék, mint az, hogy ki-ki a pénzügyminiszter helyébe képzelheti magát; intézkedéseket is hozhat, nem feledkezve meg az intézkedések végrehajtásának szándékolt és nem szándékolt következményeiről!

A vállalkozási fejezet rész egyik feladata pedig az, hogy a gyerekeknek munkacsoportokban dolgozva le kell írniuk: mit tennének, ha tandíjat szedő iskolát vezetnének. Hogyan, milyen sajátos szolgáltatásokkal tennék vonzóvá iskolájukat? Elképzeléseiket hogyan tennék nyilvánossá? Milyen "reklámfogásokat" alkalmaznának? stb.

A fogalmak rendszerezését, tisztázását segíti minden nagyobb egység végén az "áttekintendő fogalmak" listája (az utolsó fejezetnél, amely összefoglaló jellegű, értelemszerűen nem találunk már ilyet). Ugyanez a funkciója a könyv végén található kislexikonnak. Ez a szó szoros értelmében "kis" lexikon, hiszen mindössze 26 szócikket tartalmaz. Gyakran hallott, ám nem könnyen értelmezhető kifejezések ezek (mint például: árfolyam, barter, marketing stb.) - a gyerekek itt ezeknek rögtön utánanézhettek. Felmerülhet a kérdés: nem kellett volna-e bővebb lexikont mellékelni? Véleményünk szerint nem! Hiszen a fogalmak többségét a foglalkozásokon úgyszólván megbeszéljük; illetve használhatnak a gyerekek -- erre rá is kell őket szoktatni -- igazi közgazdasági lexikonokat, szótárakat.

Az önálló munkát segítik az olvasmányok is. Ezekből a vállalkozásokat taglaló fejezetrészen találjuk a legtöbbet és a leghosszabbakat. Vállalkozói sikertörténetek ezek -- közlésükkel célunk volt az ismeretátadás mellett a motiválás is.

A tankönyv végén közöltük a munka során felhasznált *irodalmak jegyzékét*. Ezzel célunk kettős: e könyvek saját anyagunk közvetlen forrásaiként szolgáltak, hiszen könyvrészleteket, esetenként képeket, ábrákat is vettünk át ezekből a könyvekből. A címlista ennyiben a forrásanyagok felsorolása. De azért is fontosnak tartottuk az irodalomjegyzék közlését, hogy ezzel is segítsük azoknak a kollégáknak a munkáját, akik netán használni fogják munkatankönyvünket. Egyelőre -- tanári kézikönyv hiányában -- ezek a könyvek jelenthetik azt a háttérbázist, amelyre támaszkodva az oktatás megvalósítható, a tanár-kollégák felkészülése megoldható.

A kísérletben résztvevő *gyerekek a tankönyvet jól fogadták*. Megmutatkozott ez munkavégzésük során, de explicit módon kifejtett véleményeikben is. Különösen a tananyag gyakorlatias jellege és a sok szituációs feladat aratott

a körükben sikert. Legjobbnak a tankönyv első fejezetét (Környezetünk. Én és a világ), valamint a vállalkozási alapismereteket tárgyaló részt minősítették. Ez valószínűleg nem véletlen. Hiszen e két rész irányítja leginkább a gyerekek figyelmét önmagukra; a két rész feladatai kívánják a legtöbb kreatív, önálló ötletet.

Mint az eddigiekből már kiderült, oktatási kísérlet keretében kipróbáltuk tankönyvünket.

Egyik gyakorló iskolánkban két csoportban zajlott az oktatás: 8. osztályosoknak fakultatív tantárgyként, valamint egy kis létszámú (8 fős) szakköri csoportban oktatuk a gazdálkodási alapismereteket. A kísérleti oktatás összesen 36 tanulót érintett. Ez nagyon kis számú sokaság, így a tapasztalatokat csak óvatosan szabad kezelni, azok nem általánosíthatók.

A következőket állapíthattuk meg:

A 8. osztályban heti 2 órás tárgyként valósult meg a kísérleti oktatás. Így *órakerete 72 óra volt* (ez gyakorlatilag 66-68 órát jelent). Közel ennyi volt a szakköri foglalkozások időkerete is. *Ez az időmennyiség megfelelő*, a program ennyi idő alatt teljesíthető. Kezdetben jó ötletnek látszott, hogy az órák tömbösítve legyenek (tehát a 2 óra együtt, egymást követően fusson le). Később be kellett látnunk, hogy itt tévedtünk: a gyerekeknek sok a 2 óra, a második órában már nem tudnak figyelni; az idő nem használható ki optimálisan. *Célszerűbb lesz tehát a jövőben a két órát két különböző időpontban elhelyezni.*

Javasoljuk, hogy *e tárgy esetében is legyen értékelés, osztályozás.* Először arra gondoltunk, hogy -- tekintettel az oktatás kísérleti jellegére is -- személyenkénti értékelés ne legyen. Kiderült azonban, hogy így jelentős ösztönző, motiváló erőről mondanánk le; megváltoztattuk a kezdeti elképzelést. Kísérleti tárgyunk is "rendes" osztályozott tantárgy lett (a szakköri csoportban természetesen továbbra sem volt érdemjegyes értékelés). *A kísérleti tantárgy -- a gyerekek egybehangzó véleménye szerint is -- jól kiegészítette a történelem és állampolgári ismeretek tananyagát.* Nem ismételte meg az ott tanultakat, hiszen a mi tárgyunk más nézőpontból, más belső logikával és sokkal részletesebben foglalkozik a gazdasági kérdésekkel, mint az állampolgári ismeretek.

A kísérleti oktatás során a gyerekekkel *több tanulmányi sétát, látogatást tettünk.* Jártunk az egri zöldség-gyümölcs piacon, meglátogattunk kisvállalkozásokat, voltunk az Egri Vármúzeumban pénztörténeti kiállításon stb. A gyerekek ezeket a látogatásokat nagyon érdekeseeknek találták. Ezek voltak a legjobban sikerült foglalkozások.

A tapasztalatok sorában végezetül megemlítiük, hogy jól egészítette ki anyagunkat néhány video-részlet. Nagy érdeklődéssel fogadták a gyerekek a különböző forrás-anyagokból összevágott pénztörténeti összeállítást; bemutattuk nekik a "Konvertibilitás" c. oktatófilmet. Azon a foglalkozáson, amelyen a

különböző korok jellemző háztartástípusait tekintettük át, játékfilm-részleteket használtunk illusztrációként. A globális világproblémákról beszélgetve meg-néztünk egy összeállítást az energia-gazdálkodásról. Amikor pedig már a váll-lalkozások voltak "terítéken", részleteket néztünk meg a "Menedzser illeten" c. videoprogramból. A gyerekek szerették a videós-órákat. Ezeket, és más ha-sonló, rövid frappáns anyagokat jövőre is használni fogjuk az oktatás során.

Zárógondolatok: néhány javaslat

E rövid áttekintés egyértelmű tanulsága, hogy jelenleg nálunk a közgaz-dasági gyermekirodalom kínálata szegényes, noha az ilyen könyvekre igen nagy szükség lenne. A kínálat -- természetesen -- bővíthető külföldi gyermek-könyvek hazai megjelentetésével. Célszerű lenne azonban, ha ilyenkor nem csupán "egy az egyben" lefordítanák ezeket a könyveket, hanem adaptálnák, átültetnék a sajátos magyar viszonyokra. A fiatal olvasók így valószínűleg használhatóbb információkat kapnának e kötetekből.

Hazai szerzők tollából is kellenének jó anyagok. A közgazdasági témájú gyermekkönyvek megszületését pályázat kiírásával is lehetne serkenteni.

Jelenleg is működnek az országban olyan alkotócsoporthok (team-ek), amelyek a fiatal korosztályok számára készítenek közgazdasági tankönyveket vagy ismeretterjesztő anyagokat. Véleményem szerint eredményre vezető lenne, ha ezek a csoportok keresnék egymással a kapcsolatot, s ötleteik, el-képzeléseik kicserélésével serkentnék egymás munkáját. A bemutatkozás és kapcsolatkeresés célját akarja szolgálni részben ez a cikk is.

A cikkben bemutatott művek jegyzéke

- Anthony Lupatelli--Cser Gábor: Mi legyek...? Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1988.
- Gazdálkodási alapismeretek. Munkatankönyv általános iskolásoknak. (Szerzői kollektíva: dr. Demeter András--Hollóné dr. Kacsó Erzsébet--dr. Kádek István--Kovács Endre--Palcsó Pálné dr.) Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, 1992.
- Hoffmann Istvánné--Kopányi Mihály: Gazdasági és jogi ismeretek I. (A gazdaság alapjai.) Tankönyvkiadó, 1991.
- Janet Cook: Bevezetés az üzlet világába. Novotrade Kiadó, 1991.
- Lányiné dr. Garai Katalin: Mit, miért, mennyiért? Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1986.
- Lányiné dr. Garai Katalin: A gazdaság színpadán. Kossuth Nyomda Kiadói Főosztálya, 1987.
- Matkó István: Mi újság a piacon? Móra Könyvkiadó, 1980.
- Minden napra egy kérdés. (Szerzői kollektíva. Szerkesztette: Dornbach Mária.) Móra Könyvkiadó, 1987.
- Oláh Jánosné: Háztartástani és vállalkozói alapismeretek. Fejér Megyei Pedagógiai Intézet, 1991.
- Richard Scarry: Tesz-vesz város. Móra Könyvkiadó, 1988.
- Vállalkozni jó. Durham University Business School szerzői kollektívája. SEED Kisvállalkozás-fejlesztési Alapítvány, 1990.

BÁRÁNYNÉ SZABADKAI ÉVA

BKE Pedagógus-közgazdászok Továbbképzési és
Információs Központja

DR. KOLLÁR ZOLTÁN "PERIFÉRIKUS FEJLŐDÉS ÉS LATIN-AMERIKAI ALTERNATÍVÁK" CÍMŰ AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉNEK VÉDÉSÉRŐL

RÉSUMÉ: The author of the resume outlines the content of the Academic doctoral dissertation "Peripheral development and Latin American alternatives" of Zoltán Kollár, summarizes its main theoretical theses and refers also to those questions raised during the discussion by the Academic opponents.

The dissertator, after a retrospection on the 20th century particularly post-1929/33 crisis tendencies in general, analyses the major economic events and processes in Latin America in the period from the late 1950s -- early 1960s to our present days, and investigates those factors and conditions strongly influencing the economic policy of the countries of this region. He reveals the components, and causes of the almost permanent economic crisis which has deepened in the 1980s, and also those circumstances explaining its lasting nature. As related to the latter he outlines also those conditions (social, economic and other endowments) having determined the strategies, ways and means and effectiveness of crisis management in Latin America.

In addition to the historical survey of the general development of Latin America, the dissertation provides us some insight into the history of the Latin American theories of development a critique of certain conceptions and an evaluation of economic policy experiences, too.

It appears from the conclusions that certain lessons learnt from the Latin American examples may be useful also for the present crisis-managing Hungarian economic policy. This is also obvious in view of certain similarities (besides great many differences, in the recent position and problems of the Latin American and East-Central European countries in general, namely in facing serious economic difficulties and disequilibrium, being forced to carry out structural modernization without possessing adequate conditions and sufficient fighting to avoid or overcome peripherization, aiming at their

catching-up with the advanced nations into the world economy and a change in their former relationship with the integrating Western Europe.

The five hundred years anniversary of the "discovery" of America makes the content of the dissertation and its resume especially timely.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1991. szeptember 20-ára tűzte vitára Kollár Zoltán doktori értekezését.

A TMB által kijelölt bíráló bizottság elnöke Simai Mihály akadémikus, titkára Farkas Péter, a közgazdaságtudomány kandidátusa, tagjai Kovács Géza, a közgazdaságtudomány doktora, Anderle Ádám és Szakács Sándor, a történelemtudomány doktorai; az értekezés opponensei Kerékgyártó György és Kozma Ferenc, a közgazdaságtudomány doktorai, valamint Tóth Barna, a politikatudomány doktora.

A jelölt dolgozatában a huszadik századi, ezen belül az 1929/33. évi válság utáni Latin-Amerika fő gazdasági folyamataiból kiindulva, az 1950--60-as évek fordulójától napjainkig terjedő időszak gazdasági történéseit, a térség országainak gazdaságpolitikáját meghatározó tényezőket vizsgálja. Feltárja az 1980-as évtizedben különösen elmélyülő, mondhatnánk, permanens gazdasági válság összetevőit, okait, elhúzódásának körülményeit és ehhez illeszti azokat a feltételeket -- a társadalmi, gazdasági, tudományos stb. adottságokat --, amelyek megszabták, illetve megszabják a latin-amerikai országok válságkezelési stratégiáját, módját és eredményességét.

A szerző arra is választ keres, hogy a válságkezelő intézkedések, mechanizmusok tüneti kezelésként, vagy oksági terápiaként értelmezhetők-e és feltételezi a kérdést, hogy kitörnek-e a latin-amerikai országok a világgazdaság periferiájáról, miután az 1950-es évektől -- viszonylag eredményes -- növekedéscentrikus fejlődési stratégiát követtek. Az az elemzés, amellyel erre a kérdésre válaszolhatna, újabb problémát vet fel, mégpedig azt, hogy korszerűsítésre szorul-e még Latin-Amerika társadalma, gazdasága, politikai rendszere. A jelölt ezért azt is elemzi, hogy a latin-amerikai országok milyen érdemi választ adtak a világgazdaság kihívására és hogy gazdaságuk hogyan felel meg a modern világgazdasági követelményeknek. Ez a vizsgálat adott választ arra, hogy "csak" a gazdasági válságot kell felszámolniuk, vagy indokolt modernizálási feladatokat is megfogalmazniuk.

Kollár Zoltán a latin-amerikai gazdaságok modernizációs kihívását két összefüggérendszerben tartotta célszerűnek vizsgálni, egyrészt a világgazdasági korszakváltás, másrészt saját fejlődésük kontextusában.

Kutatómunkája során a szerző nemcsak gazdag nemzetközi szakirodalmat dolgozott fel -- amit a 390 tételes irodalomjegyzék, valamint a 379 hivatkozás és jegyzet is érzékeltet --, hanem ügyelt arra is, hogy minél szélesebb körben használjon fel elsődleges, dokumentatív értékű forrásanyagokat autentikus és nemzetközi összehasonlításra alkalmas statisztikai adatokat, elemzéseket. "A vonatkozó szakirodalom feldolgozása -- írja Tóth Barna opponens -- és különösen a különböző fejlődéstudományi irányzatok és válságkezelési koncepciók kritikai értékelése és szembeesítése a latin-amerikai országok fejlődésének és válságkezelésének a gyakorlatával tudománytörténeti értéket is kölcsönöz az értekezésnek."¹ Munkájához mérvadónak az Amerikaközi Fejlesztési Bank (BID) és az ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottsága (CEPAL) statisztikai adatszolgáltatását tekintette, de esetenként --ellenőrzésképpen -- felhasználta a hivatalos nemzeti statisztikák adatait is.

Az információk feldolgozása és értékelése megkövetelte a rendszerelemzés, a cikluselemzés szempontjainak érvényesítését. A latin-amerikai fejlődést mindenekelőtt világ gazdasági összefüggésben értelmezte, nem mulasztva el a többi periféria fejlődési sajátosságaival való összevetést. Ennek segítségével kijelölhette Latin-Amerika világ gazdasági helyét is. Azzal, hogy Latin-Amerikát a világ gazdasági rendszer elemének -- alrendszerének -- tekintette, sajátos értékítéleti szempontot is kapott, így egyértelműbben kimutathatta nemcsak a latin-amerikai fejlődés sajátosságait, hanem -- ellentmondásait feltárva -- a válságkezelés stratégiai alternatíváit is körvonalazhatta.

A kutatási feladat megkövetelte, hogy a közgazdaságtudomány eszköztára mellett más tudományos diszciplínák (a gazdaságtörténet, a politológia) elvi, módszertani szempontját is érvényesítse.

Értekezésében a szerző összefoglalja -- a korábbi kutatásait lezáró kandidátusi értekezéssel megkezdett és azóta folytatott -- kutatásait, amelyek szerkesztését képezik a magyarországi latin-amerikanisztikai kutatásoknak.

A dolgozat a táblázatokkal és a hivatkozásokkal együtt megközelíti a 400 oldalt, -- két részre és ezen belül 3-3 fejezetre tagolódik. Tartalmának részletes bemutatására egy ilyen ismertetésben természetesen nem térhetek ki, ezért az olvasó elégedjen meg azzal, hogy esetenként címszószerű felsorolásra szorítkozom. Az első rész három fejezete a történetiség logikáját követi sok-sok elméleti kitéréssel, a második rész három fejezete pedig -- amely az 1980-as évek válságos időszakának tapasztalatait és tanulságait összegezi -- a közgazdasági elemzés logikáját követi.

Az értekezést a következő kérdések köré csoportosítja a szerző: a latin-amerikai periférikus fejlődés anatómiája, ciklikussága és fejlődési alternatívák, a "strukturális" és a konjunkturális válság összefonódása, a stabilizáció elmélete és gyakorlata, a modernizációs kényszer összetevői és lehetőségei. A dol-

gozat központi kérdése az ún. "elveszett évtizedben" elmélyült gazdasági egyensúlyi zavarok a latin-amerikai társadalmakat kényszerpályára vagy válságút elé állították-e és kibontakoztak-e a válságot felszámoló fejlődési alternatívák. E feladatnak a megoldásához tisztázni kellett a válság természetét és feltárni okait. A 80-as évek gazdasági válsága összetett jelenség egyrészt azért, mert akut és krónikus szakaszra tagolható, másrészt a kiváltó tényezők hierarchikus szerkezetbe rendezhetők. A szerző az okok közül csak arra utal, hogy a latin-amerikai gazdasági fejlődést "tradicionálisan" kísért egyensúlyi zavarok világgazdasági sokkhatás és hibás gazdasági magatartás következtében mélyültek el akut gazdasági válsággá. Az akut gazdasági válság a 80-as évek második felére stagflációvá csendesült.

Fentiekből adódóan a szerző először is áttekintette Latin-Amerika eddigi fejlődését a mai gazdasági rendszere és szerkezete történeti érvényességének határain belül, majd a progresszív világgazdasági tendenciához viszonyítva értékelte a fejlődés eredményeit. Ennek alapján igazolja azt a latin-amerikai álláspontot, mely szerint Latin-Amerika országai még nem törtek ki a perifériáról, sőt, hogy a világgazdasági átalakulás következtében periférizálódása még erősödött is. Sokan vitatják Latin-Amerika periférikusságát, mert megkérdőjelezhető ennek egyértelműsége, hiszen a kontinens differenciált, fejlődése sokszínű, továbbá néhány ország "centrumpozíciókat" is felvett. A latin-amerikai kontinens periférikus helyzetét azonban két nagyon fontos tényező igazolja. Az egyik, hogy fejlődése jelentősen eltér a világgazdaság meghatározó progresszív trendjeitől; a másik, hogy olyan szerkezeti rendszer jellemzi gazdaságát, amely újratermeli a gazdaság belső dezintegrációját, valamint fejlődést gátló korlátait. Még a felfutó konjunkturális időszakokban is mondhatni úgy működik gazdasága, mintha válság vagy legalábbis recesszió sújtaná. Eladósodottsága olyan méretűvé vált, hogy az "túlnőtte a kontinens kereteit, mert nemcsak ott fejtett ki negatív hatást. Az adósságválság megoldására, vagy legalábbis kezelésére nemcsak a latin-amerikai országok, hanem a világgazdaság meghatározó tényezői is -- elkerülendő a világgazdaság összeomlását -- élénken, de nem igazán hatékonyan reagáltak."² Az 1982 óta eltelt adósságválság-kezelési időszakot a szerző négy szakaszra osztja: a végveszély elhárítása; a Baker-terv; a módosított Baker-terv; Brady-terv. Ezeknek a terveknek az egyik fő jellegzetessége az volt, hogy megkísérelték az adósok érdekeihez igazítani az adósságválság kezeléséhez kapcsolt stabilizálási programokat.

Latin-Amerika országai az adósságválság-kezeléssel párhuzamosan stabilizációs programok bevezetésére kényszerültek, mely programokat nagyon gyakran váltogatták. A stabilizációs időszakot a szerző két fő mozzanatra osztja: az antiinflációra és a külgazdasági egyensúly megteremtésére irányulóra. 1985-ig az ortodox elméleti alapállású fokozatos stabilizáció volt a közép-

pontban, majd a heterodox sokkterápia időszaka volt soron, amely a latin-amerikai országok autonómiára való törekvését is kifejezte.

A szerző az antiinflációra és a külgazdasági egyensúly megteremtésére irányuló stabilizációs időszakot a válságkezelés két fő "célja"ként említi. Megállapítja, hogy Latin-Amerika az 1980-as évekre kettős szorításba került. Részen azért, mert gazdasága fejletlen, fejlődése dezintegrált és a világgazdaságtól elkanyarodott, részben azért, mert a világgazdaságba periféria-gazdaságként integrálódik. Mindebből következőleg a gazdaságok tartósan instabillá váltak. A térség országaiban azonban csak ökonómiai eszközökkel, tüneti kezelést alkalmaztak a gazdasági nehézségek felszámolására, így nem tudták elhárítani az egyensúlyzavarokat.

Gazdaságpolitikai forradalmat az 1929/33-as válság hozott. Latin-Amerika az addigi "kifelé forduló" gazdaságpolitikát felváltotta a "befelé forduló" gazdasági stratégiára, amely súlyos ellentmondásokat eredményezett, melyek elmélyülése az 1960-as években újabb fejlődési ciklust indított el. A fő tendencia a strukturális reformokkal megtámogatott növekedésserkentés és exportorientáció volt, amely felváltotta volna az importhelyettesítést. Ettől eltérő fejlődési vonulatot képeznek a forradalmi átalakulást és az ortodox (kényszer) stabilizációra alapozott, erőltetett fejlődési modellt képviselő országok. Egyik fejlődési alternatíva sem szüntette meg a gazdaság feszültségeit -- olvashatjuk a dolgozatban --, mivel a korábbi gazdaságfejlődési modell biztosította a válsággerjesztő központi elemeknek, a túlzó importhelyettesítésnek, a világgazdasághoz való periférikus kapcsolódás szerkezeti tényezőinek a túlélését. A krónikus egyensúlyi zavarok végül adósságválságot magában foglaló gazdasági válsággá mélyültek el a 80-as évek elejére. Az akut válságból ugyan viszonylag gyorsan kiléptek Latin-Amerika gazdaságai, de ez nem jelentette az egyensúlyi zavarok megszűnését.

Világosan látszott, hogy a 80-as években először akut, majd elhúzódó gazdasági válságba jutottak a latin-amerikai országok. A szerzőnek az volt a hipotézise, hogy a 80-as évek akut gazdasági válsága, valamint az elhúzódó gazdasági válsága egyben a "strukturális válság" megnyilvánulásait jelentik. Ha pedig ez jellemző Latin-Amerikára, akkor a gazdasági válság összetettsége azt feltételezi, hogy ebből csak modernizációs stratégia révén lehet kitörni. A nagyon mély gazdasági válság, a konjunkturális instabilitás, az egyensúlytalanság, az eladósodottság pedig az ökonómiai elemeket preferáló stabilizálási magatartást követel. A stabilizálást és a modernizálást magában foglaló komplex válságkezelés azonban különféleképpen valósítható meg. A komplex válságkezelést azonban végül is az gátolja, hogy az akut egyensúlytalanságok miatti gyors eredmény kényszere a stabilizációt preferálja. A stabilizálás habár megoldható, de modernizáció nélkül kevésbé lehet eredményes, a moderni-

záció társadalmi-gazdasági feltételei pedig alig érzékelhetők ma Latin-Amerikában.

A szerző végül megállapítja, hogy a "szerkezeti válság" nem más, mint az addigi fejlődési modell válságba jutása, vagyis a megoldás azt is jelenti, hogy az eddigiektől eltérő fejlődési utat kell keresni.

A szerző hipotézisének, illetve kutatási eredményeinek rövid összefoglalása után térjünk át a dolgozat vázlatos ismertetésére.

A **Periférializálás és fejlődés válságban** című első részben 1492-től 1980-ig áttekinti Latin-Amerika történelmét és megállapítja, hogy mivel gazdaságának és a világ gazdaságának a szerkezeti tényezői és konjunkturális folyamatai többször kerültek ellentmondásba egymással, ezért meg kellett teremteni az egymáshoz illeszkedésük feltételeit. Ez azonban nem ment egykönnyen és mai gondjai is erre vezethetők vissza.

Rámutat arra, hogy Latin-Amerika periférializálása történetét taglaló, formációelméleti alapállású írások jó része két álláspont körül kristályosodott ki. Az egyik szerint a térség jelenlegi társadalmi-gazdasági szerkezetét a világkapitalizmus hozta létre, míg a másik álláspont szerint a tőkés fejlődést tiszta feudalizmus előzte meg. Mintegy a két álláspont egyoldalságát kiküszöbölve a szerző hangsúlyozza, hogy "a gyarmati korszak tartalma a feudális rendszer sajátos változatának átültetése és formálódása, valamint a (nemzetközi) tőke "formális" uralmának kialakulása Latin-Amerika felett, politikai formája pedig Latin-Amerikának a spanyol és részben portugál gyarmati rendszerben való alávetettsége".³

Latin-Amerikában a múlt században kibontakozó kapitalizálódás két tendencia egymásra hatásának eredménye volt, nevezetesen, az autochton kapitalizáció, amely nagyon gyenge belső akkumulációs bázison, az államnak viszonylag erős szerepén alapult, és az európai tőke expanziója. Ezek a tendenciák, amelyben a külső tényező játszotta a meghatározó szerepet, nem hoztak létre egységes tőkés gazdálkodási rendszert. A kifejlett tőke képes volt árutermelő és jövedelem-elvonó rendszerébe vonni a nemtőkés gazdaságokat, -- lehetetlenné téve a nem árutermelő gazdaságoknak az árutermelővé válását, vagyis olyan hierarchikus rendszert hozott létre, amely képes volt fenntartani a gazdaság dezintegráltságát. A korlátozott kapitalizáció több elemét megőrizte a gyarmati Latin-Amerika gazdasági rendszerének. A latin-amerikai fejlődést maig jellemzi a szerves és a szervetlen kapitalizáció kölcsönhatása, viszont ez a fejlődési kombináció nem követeli meg a kapitalizáció teljessé válását. Ennek a "fejlődésnek" volt a következménye a gazdasági szerkezet eltorzulása.

A továbbiakban a szerző kifejti, hogy az állam és a külföldi tőke megha-

tárazó és ellentmondásos szerepet játszott Latin-Amerika fejlődésében. A múlt században a latin-amerikai állam liberális gazdasági magatartást követett és fontos szerepet vállalt magára azzal, hogy a 19. századtól kezdve rendszeresen eladósodott, elősegítve az eredeti tőkefelhalmozódást és a folyamatos tőkeképződést. Nagyon fontos és meghatározó szerepet vállalt a föld magántulajdon-rendszerének megerősödésében, a latifundiumrendszer újabb lendületének a biztosításában is.

Hangsúlyozza, hogy a külföldi tőke kereskedelmi expanzióval, hitelnyújtással és közvetlen tőkebevonással függőségbe hozta Latin-Amerika gazdaságát, így intenzívvé tette a világgazdasági konjunktúrától való függőségét és érzékenységét.

Az 1929/33. évi világgazdasági válság következményeinek felszámolásakor vállalt ismét meghatározó szerepet az állam. A keynesi ihletettséggű gazdaságpolitika új fejlődési szakaszt nyitott meg a térségben. Ezen belül kiemelkedőnek tartja a jelölt az állam fokozódó jövedelemújraelosztó szerepét, a keresletserkentő pénzügyi politikáját és a költségvetési deficit egyensúlytalanságok árán megfinanszírozó politikáját.

Kiemeli továbbá, hogy az importhelyettesítő iparosodáshoz alkalmazkodó zárt gazdasági modell kiépítése és szigorú védelme, valamint az állami szektor fokozatos expanziója megterhelte a költségvetést, a fizetési mérleget és számtalan egyensúlytalanság okozója lett.

A latin-amerikai országok gazdasági életének két meghatározó sarkköve volt századunk első felében. Az egyik a gazdaság monoexportáló jellegének fenntartása, a másik az importhelyettesítő iparosítás, amely öncélúvá vált. A kiépülő ipart a külső piactól függővé, nemzetközileg pedig versenyképtelenné tette. Ezek következményeként ez az ipar még az ipari forradalom követelményeinek sem felelt meg és nem vált sem a piacbővítés, sem az egységes, integrált tőkés gazdaság megteremtőjévé, sőt, megakadályozta még az ilyen irányú fejlődést is. Az így létrejött gazdasági szerkezet piaci feszültségeket okozott, a gazdaságot pedig instabillá tette. A latin-amerikai országok képtelenek voltak feloldani az ellentmondásokat és gazdasági rendszerük fejlődést gátló, önkorlátozó lett.

A térség országai fejlődésének ciklikusságát nemcsak a nekilendülés és a visszaesés váltakozásával, hanem a gazdaság egyensúlyzavarai intenzitásának módosulásaival is jellemezhetjük.

Latin-Amerika gazdaságának huszadik századi fejlődéstörténetében világosan meghatározhatók a szakaszváltás időpontjai, amelyekben meghatározó szerepet játszottak a világgazdasági hatások.

Az első ilyen fordulópontra az 1929/33. évi válsághoz kapcsolódik, majd az 1950-es, 1960-as évek következtek. Ekkor gazdaságuk már képtelen volt a

válságból csupán konjunkturális eszközökkel kilábalni, -- szerkezeti változtatásokra is szükség volt. Az akkori modernizációs stratégia fontosabb elemeiként említi a szerző a korlátozott agrárreformot, a differenciált és megfelelően preferált tőkeimport szorgalmazását úgy, hogy mérsékeljék a nyomasztó amerikai függőséget, a piac bővítését nemzetközi integrációval stb. Ezek azt eredményezték, hogy a 60-as évek végétől, a növekedési ütemet tekintve, kedvező szakaszba jutott Latin-Amerika. Országai némelyikében mélyreható politikai változások mentek végbe, forradalmak, ellenforradalmak váltakoztak és kibontakoztak fejlődési alternatívák is. A nemzetközi társaságok latin-amerikai beruházási politikája is fordulatot vett, de mindez nem oldotta meg a latin-amerikai gazdaság gondjait.

A következő szakaszváltás elmaradt, mert nem vették észre, hogy az iparilag fejlett országok gazdasági szerkezete, termelésük technikai alapjai egy egészen új rendszer felé kezdenek kimozdulni. Az 1970-es évek elejének világgazdasági válságát a fejlett tőkésországok radikális szerkezeti átrendeződése és természetesen piacvédelme kísérte. Az 1980-as évek elejének világgazdasági válsága a még meg nem oldott korábbi válság folyamányának tekinthető, de a válságidőszak átvészélése egyben új fejlődési szakasz feltételeit erősítette meg az iparilag fejlett országokban, -- Latin-Amerikát sokkhatásként érték a világgazdasági változások következményei. Nyomatékosá vált az, hogy a világgazdasági változásokra való reagálást Latin-Amerika végképp nem kerülheti ki. Azonban, amikor megfogalmazódott a világgazdasági változásokhoz való alkalmazkodási igényük, akkor már nem tudtak alkalmazkodni ezekhez a változásokhoz, mert a világgazdasági változások negatív latin-amerikai következményeit kellett elhárítani. Kényszerstabilizációra kényszerültek és ezzel megakadályozták azt, hogy modernizálják gazdaságukat.

Kihívások és dilemmák az értekezés második részének a címe, ahol Latin-Amerika "elveszett" évtizedével, vagyis a 80-as évekkel foglalkozik a szerző. Latin-Amerika -- mint ismeretes -- az 1980-as évek elejére a világgazdaság egyik legkritikusabb övezetévé vált. Gazdasági nehézségeiket nemcsak eladósodottságuk, hanem az infláció gyorsulása, a munkanélküliek számának emelkedése stb. is jelzi.

A szerző a következőképpen csoportosítja a válsággerjesztő tényezőket: történeti, strukturális, intézményi, a követelményeknek meg nem felelő gazdaságfejlesztési stílus. Hangsúlyozza, hogy az egyensúlytalanságok közvetlen tényezői utalnak az egyensúlytalanságok kialakulásának mechanizmusára is. Az okokat a következőkben jelöli meg: elégtelen mezőgazdasági kínálat, cserearányromlás, alacsony megtakarítási hajlandóság, költségvetési deficit,

inadekvát árfolyampolitika, eredménytelen monetáris politika; mindezek a piac súlyos zavarához vezettek.

Természetesen a válságot kiváltó tényezők sokrétősége bonyolult mechanizmuson ment keresztül és a fokozódó egyensúlyzavarok elől nem lehetett kitérni. A latin-amerikaiak azonban nem erre az összetett válságmechanizmusra reagáltak, hanem az adósság és az infláció problémájának megoldására irányuló intézkedéseket állították középpontba.

A fenti problémák a közgazdaságtant és a fejlődéstudományokat is új feladatok elé állították. Kollár Zoltán dolgozatában a latin-amerikai közgazdaságtudomány nemzetközi tekintélyű áramlatainak fejlődését a stabilizáció és a modernizáció aspektusából tekintette át. Ezek az áramlatok fontos adalékokkal járultak hozzá a nemzetközi gazdaságtanhoz, a fejlődésgazdaságtanhoz -- tegyük hozzá -- nem kis részben az ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottsága (a CEPAL) tevékenységének köszönhetően, -- elsősorban a centrum-periféria-viszony értelmezésében és interakciójának feltárásában játszottak fő szerepet.

A centrum-periféria-viszony olyan központi téma, amely a kapcsolódások lehetőségét is megteremti a különböző latin-amerikai társadalomtudományi áramlatok között. A szélsőségektől sem mentes dependencia-iskola a külső függőségnek a periféria belső viszonylatává válásából, illetve a rendszer működéséből vont le következtetéseket, illetve határozta meg a stratégiai feladatokat.

Hosszú időn át két fő stratégiai áramlat -- az ortodoxia és a strukturalizmus -- vívott nagy harcot. Antiinflációs gazdaságpolitikájuk már hagyományosnak tekinthető. A szerző dolgozatában Kuba és Chile példáján mutatja be ezeket. A latin-amerikai közgazdasági gondolkodás előbb említett két irányzata a nemzetközi tudományos, illetve gazdasági intézmények gondolati, gazdaságpolitikai rendszereihez kötődik. Amíg a strukturalizmus a strukturális reformok, majd az új nemzetközi gazdasági rend gondolatiságához, addig az ortodox iskola -- természetesen -- az IMF-hez kapcsolódott.

A 80-as évek latin-amerikai stabilizálási politikájának két markáns irányzatáról, az ortodoxiáról és a heterodoxiáról bebizonyosodott, hogy nem voltak kellő hatékonyságúak valószínűleg azért, mert egyik közgazdasági iskola sem tárta fel kellő mélységben a kvázi-fejlett és elégtelen integráltságú piacgazdaságok mozgástörvényeit.

A továbbiakban a szerző megállapítja, hogy azért következett be a 80-as évek elhúzódó krízise, mert szerkezeti okok miatt nem lehetett maradéktalanul felszámolni az akut gazdasági válságot. Latin-Amerika objektíve válaszut elé került, mivel ezek a szerkezeti tényezők működésükkel egyensúlytalanságot is okoznak és korlátozzák a gazdaság fejlődését. A jelölt mintegy összegezőképpen határozottan állítja, hogy Latin-Amerika gazdaságát nem elég visszate-

relni a válság előtti növekedési pályára, hanem új fejlődési útra kell azt állítani. A krónikus egyensúlyi zavarok és az azokat előidéző mechanizmusok, valamint Latin-Amerika világgazdasági térvesztése azt mutatják, hogy Latin-Amerika a stabilizációs-, a periférikus fejlődésből való kitörési- és ebből következően a világgazdasági felzárkózási kényszer hatása alá került. Ezért a szerző korábbi felvetését megerősítve kijelenti, hogy Latin-Amerikának olyan komplex válságkezelésre van szüksége, amely a stabilizáció és a modernizáció feladatait együtt, egymással kölcsönhatásban képes megoldani. Hangsúlyozza, hogy csak akkor lehet eredményes a latin-amerikai stabilizáció, ha egyidejűleg felszámolják a fejlődést gátló strukturális korlátokat, illetve amelyek rendszeresen gazdasági egyensúlyi zavarokhoz vezetnek. Olyan modernizációra van szükség -- olvashatjuk az értekezésben --, amely biztosítja a stabilizációhoz szükséges változásokat és arra építve teljesül ki. Valamennyi fő modell (stabilizáció, modernizáció stabilizációval) sok változatban elképzelhető, de a döntés elodázása -- mint egy további változat -- sem zárható ki.

A szerző szerint az olyan modernizáció a legcélrányosabb változat, amelyik komplex (okszági) válságkezeléssel indítja el az alternatív fejlődést a periférizálódással szemben. Hangsúlyozza azonban, hogy az ilyen modernizáció sem képzelhető el egyetlen változatban, annak menete számos feltételtől függ.

Ezek után következtetéseket von le és tanulságokat állapít meg arra vonatkozóan, hogy Latin-Amerika kényszerpályára, vagy keresztül elé került-e. Összefoglalja a lehetséges és kívánatos, azonban korántsem biztosan megvalósítható modernizáció körülményeit és kritikus pontjait. Részletesen elemzi, hogy a világgazdasági tényezők hogyan módosították a nemzetgazdaság és a világgazdaság kapcsolódási lehetőségeit. Alapkérdésnek tekinti a latin-amerikai országoknak az átalakuló világgazdasághoz való integrálódási módját (a nemzetgazdasági integráció megerősödése, szerkezeti alkalmazkodás révén, vagy az eddigi periférikus úton, -- szűk érdekcsoportok érdekeit érvényesítve). Ehhez geopolitikai szempontok is kapcsolódnak -- írja. Latin-Amerikának az USA-hoz való viszonya kapcsán felteszi a kérdést, hogy vajon fenntartható-e a latin-amerikai országoknak az a törekvése, hogy az USA-tól való gazdasági függőségüket kölcsönös diverzifikációval csökkentsék, így nagyobb mozgásteret biztosíthatnának maguknak, vagy az USA által vezényelt regionalizáció lesz a meghatározó? Erősebb lesz-e a hagyományos pánamerikanizmusnál és az erre támaszkodó latin-amerikai integrációs stratégiánál a kontinens erőviszonyainak esetleges polarizációja? Latin-Amerika periférizálódásához nem adnak-e újabb impulzusokat az európai folyamatok? Mindezek olyan dilemmák, amelyek ugyan eltérő módon, de nagyon jelentősen befolyásolhatják Latin-Amerika fejlődési alternatíváit.

Latin-Amerika társadalmainak belső szerkezete ma arról árulkodik -- folytatja gondolatmenetét a szerző --, hogy a szükséges modernizálás végrehajtásához nincs megfelelő társadalmi erő, továbbá a modernizálásnak szintén nem kedvez a hatalmi elitok léte, a demokratikus rendszerek és diktatúrák váltórendszerei, valamint a populista politikai struktúrák, amelyek látszatra egyformán kiszolgálják demokratikus és autokratikus hatalmat is.

A tőkés gazdálkodás követelményeitől részben eltérő gazdálkodási habitus nehezíti a társadalmi integrációt gazdasági oldalról, ezzel egyidőben visszafogja a gazdaság dinamizmusát, ráadásul egyensúlytalanságokat idéz elő. Tehát -- vonja le következtetését -- részben a modernizációnak önmagának kellene megteremtenie saját társadalmi előfeltételeit.

Hangsúlyozza továbbá, hogy a latin-amerikai eltérő fejlődési utak nem követésre méltó modellek, így tehát nehezebben formálódnak alternatív fejlődési modellek, -- mondhatni csak a fejlett gazdaságok (majdnem mechanikus) leképeződése a fő modellválasztási módszer. Mivel ez a demonstrációs hatású modellválasztás eddig több ellentmondást hozott, mint eredményt, ezért célszerű az autonóm modellt, valamint a hozzá vezető utat keresni.

Kifejti, hogy a gazdaság stabilizálására való törekvés keresztezheti a modernizációt, az időköznyerő pedig a stabilizációt preferálja. A sikergazdaság látszatát eredményezheti az -- folytatja --, ha a duális szerkezetű gazdaság hozzávetőlegesen modern szektora gyors ütemben növekszik. Ezt pedig egyszerű stabilizációval el lehet érni. A világ gazdaság megváltozott követelményei közepette persze még ezt is lényegesen nehezebb elérni, mint régebben, továbbá a gazdasági háttér gyengesége miatt hamar kifulladás az ilyen félmodernizáció.

Az előzőekből is látható, hogy milyen nehéz meggyőző fejlődési alternatívákat felvázolni, habár a társadalmi-gazdasági folyamatok ellentmondásai is jelzik, hogy szükség van az eddigi fejlődési úttal szembeni fejlődési alternatívákra. Annak azonban, hogy az eddigi hatalmi rendszerváltogatás mellett folytatódjon a mostani perifériális fejlődési út, megvan a lehetősége, azonban nem kizárt az sem, hogy létrejöjjenek a társadalmi-gazdasági integrálódást biztosító stabilizált politikai rendszerek és kibontakozzon a latin-amerikai gazdaságok új típusú világ gazdasági reintegrációja. Ez azonban nem képzelhető el olyan nemzetközi stratégia nélkül, amely megteremti az ehhez szükséges feltételeket. Így részben csökkenhetne annak a veszélye, hogy Latin-Amerika újra periférialódjon, ami a mostani fejlettségi szintjéből evidens módon következik.

Véleménye szerint a legkülönbözőbb érdekek és folyamatok metszéspontján lévő Latin-Amerika szerepe a világ gazdaságban várhatóan erősödni fog, főképpen akkor, ha eredményes válságkezelést hajt végre, és ha az 1990-

es évekre kiadott fejlesztésstratégiát követve tevékeny nemzetközi szerepre vállalkozik. Az azonban biztosan állítható -- olvashatjuk --, hogy felgyorsul a kontinens egyenlőtlen fejlődése. A többpólusú világrendszerben a latin-amerikai centrumok is meglesznek, azonban realitásként jönnek számításba a tovább periférizálódó perifériák is.

Dolgozata befejezéseképpen párhuzamot von a latin-amerikai és a kelet-közép-európai folyamatok hasonló vonásai, valamint ezek világ gazdasági, világpolitikai hatásai között. Kiemeli: annak ellenére, hogy a nyolcvanas évek Latin-Amerika "elveszett" évtizede, az alternatív gazdasági kapcsolatokat kereső kül gazdasági politikánk adalékokat találhat annak felismeréséhez, hogy üzleti szempontból korántsem tekintendő perspektívátlanoknak ez a kontinens.

Mivel írásában a szerző Latin-Amerika általános fejlődésének áttekintése mellett tudománytörténeti, elméletkritikai, valamint gazdaságpolitikai tapasztalatokat is közread, ezért a latin-amerikai példa értelemszerűen a válságkezelő magyar gazdaságpolitika számára is tanulságokkal szolgálhat. Nézzük meg közelebbről, hogyan lehetséges ez. Mivel az elmúlt időszakban -- és bizonyos vonatkozásban történelmileg is -- a latin-amerikai és a kelet-közép-európai országok ugyanúgy gazdaságpolitikai nehézségekkel, illetve egyensúlyi zavarokkal küzdöttek, szerkezetileg pedig ugyanolyan modernizációs kényszer jellemző rájuk, a modernizáció feltételei azonban nem, vagy csak kis mértékben adóttak, valamint mindkét térség országai küzdenek a periférizálódás ellen, mindkettő célja a világ gazdasági felzárkózás és a nyugat-európai integrációhoz való korábbi viszony megváltoztatása. Mivel azonban több vonatkozásban -- a társadalmi-politikai rendszer különbözősége miatt, a gazdasági kapcsolatok fejlesztését illetően stb. -- eltérő a két térség érdekeltsége és motivációja, úgy tűnik, érdekellentétek vannak a kapcsolatok fejlődési lehetőségeit illetően is. Pontosabban, Latin-Amerika érdekelt lenne ebben, Kelet-Közép-Európa viszont inkább semleges álláspontra helyezkedik, holott "további közös érdekeltségi pontok is felfedezhetők. Mindenekelőtt ilyenek azok, amelyek a világ gazdasági felzárkózás stratégiájából, illetve a gazdasági stabilizáció kényszeréből fakadnak. Ezek több együttműködési lehetőséget is nyithatnának a két térség számára: a/ közös fellépést a nemzetközi gazdasági diplomáciában, nem utolsósorban az adósságmenedzselés kérdésében; b/ a tapasztalatok kölcsönös tanulmányozását; c/ alternatív gazdasági kapcsolatok építését, stabilizációt, esetleg növekedésserkentési célból; d/ alternatív fejlesztési koncepciók kialakítását és közös nemzetközi menedzseltetését".⁴

A jelölt munkájában a közös érdekeltségi pontok mellett a kelet-közép-európai és a latin-amerikai fejlődésben a következő analógiákat vélte felfedezni: erős etatizmus; monopolisztikus tendenciák a gazdaságban; felülről kiinduló modernizáció; eladósodásba torkolló, elhúzódó egyensúlyi zavarok és

hibás gazdaságpolitika a világ gazdasági kihívásra; erőltetett import helyettesítés, formális exportorientáció; technikai elmaradottság, korszerűtlen termelési szerkezet; intenzív külső függőség; fejletlen, dezintegrált piac; hiánygazdaság; a zárt gazdasági rendszer és a nyitott szerkezetű gazdaság inkonzisztens rendszere; történelmileg is hasonló világ gazdasági funkció.

Az **opponensek véleménye** szerint Kollár Zoltán munkája magas színvonalú, kitűnő írásmű, amely interdiszciplináris megközelítésmódjával és a témafeldolgozás komplexitásával a latin-amerikai kutatási eredmények közül is kiemelkedik. Érett tudós és tapasztalt kutató életműve ez a disszertáció. Hallatlanul gazdag az információs bázisa, mondanivalója, szerkezeti felépítése árnyos, világosan áttekinthető és nagy értéket tartalmaz. A szerző szembeállítva és szintetizálva a periféria és a periférizálódás gazdasági-társadalmi jellegzetességeire vonatkozó tanokat és iskolákat, kilúgozza azokból az egyoldalúságokat, az idő- és térbeli efemer vonásokat. Ezzel a fejlett centrumtól elszakadó világ gazdasági arculatának a tudományos irodalomban úgyszólván egyedülállóan új, panorámikus képét adja. A Latin-Amerikában kipróbált stratégiákat szembeállítva tiszteletre méltó következetességgel bizonyítja ezek kudarcát, miután figyelmen kívül hagyták a periféria mozgástörvényeinek a centruméitól való eltérését, továbbá Latin-Amerika sajátos társadalmi viszonyainak bizonytalansági tényezőit és lumpenhatásait. Bemutatja, hogyan járult hozzá a centrum ellenkező irányú nyomása ezek bukásához. "Ilyen alapos -- írja opponensi véleményében Kozma Ferenc -- és elméletileg tiszta alapokon álló kritikát ... még külön-külön sem olvastam; Kollár művében mindezt egyhelyütt, rendszerszemléletben, egységes elméleti kontextusban kaptam meg ... ismertetései és bírálatai dicsekedhetnek a legszebb tudósi erénnyel, ... a "sine ira et studio" elvének következetes alkalmazásával."⁵ Kollár abban is példát mutat, hogy egy tudományos mű hogyan lehet világosan érthető anélkül, hogy egyoldalúvá válna és hogyan építkézhet egymástól fényévnyi távolságban lévő eszmékből úgy, hogy elméletileg következetlen lenne. Szakirodalmi tájékozottsága -- úgy a hazai, mint a nemzetközi szakirodalom tekintetében -- széles körű, a feldolgozott tudományos alapanyag mennyiségét pedig opponense természetes egyszerűséggel mellbevágónak nevezi.

A szerző szerves összefüggésbe hozza az inflációt, a munkanélküliséget, a nyomort, a luxust, a külgazdasági egyensúlyi zavarokat, az eladósodást. De mindezt nem a tudományos monográfiákban megszokott módon, hanem "amit Kollár ad, az vadonatúj: ti. minden, mondhatnók: banális jelenséget rendszerszemléletben, kölcsönhatásában vizsgál, s ettől nemcsak a "total plan" válik érthetően megalapozottá, vagy megalapozottan érthetővé, hanem az imént

még banálisnak tetsző részletkérdések is új megvilágításba kerülnek".⁶ A szerző igen komolyan veszi a "ne sutor ultra crepidam" elvét és nagy önfegyellemmel távortartja magát a kínálkozó "olcsó" közép-kelet-európai párhuzamokból, ítéletektől és javaslatoktól. A dolgozat egészen végigvonuló tudományos eredmények "a munkát az utóbbi évek hazai közgazdasági irodalma egyik legátütőbb erejű és egyik legmélyebb művévé avatják".⁷ Kozma Ferenc megállapítja, hogy Kollár többszörös doktori normát teljesített és tudományos felfogása, reflexei és metodikája friss és üde színfolt a hazai társadalomtudományi palettán.

Mindezen túl, írásában sok érdekes és újszerű meglátás is olvasható, -- még a lábjegyzetekben is majdnem olyan sűrűn található "nota bene" típusú aláhúznivaló, mint a törzs-szövegben. Csak egy-egy kiragadott példa az úgynevezett "részletkérdések"-re: rávilágított arra, hogy a periféria válsága nagyon veszélyessé válhat a centrumra is; az elmaradott gazdaság erőltetett bekapcsolása a világpiacba, szerkezeti torzításaival, ugyanakkora kárt okozhat, mint amekkorát az elzárkózottság; egyoldalúan (használóként) bekapcsolódni a nemzetközi technikai fejlődésbe, inkább növeli mint csökkenti az elmaradottságot és az egyoldalú kiszolgáltatottságot; a szerkezeti sorvadással együtt az infláció és a munkanélküliség, valamint a belpiac sorvadása és az ember degradálódása negatívan hatott vissza a gazdaságpolitikára; a külföldi működő tőke rendezetlen és koncepciótlan fogadása nemhogy segítene a gazdaság működési zavarain, hanem inkább még tetézi is azokat stb.

Érdekes, világos és meggyőző, ahogyan a szerző bizonyítja, hogy úgy az infláció, mint az eladósodás egy töről fakadnak. Annak "a legmélyebb mélységig való végigelemzése ... ahogyan az infláció és az eladósodás egymást felkorbácsoló interferenciába lendülnek, ilyen vonulata Kollár munkájának, amelynek aligha szükséges a fontosságát hangsúlyozni".⁸ Több vonatkozásban is nagyon érdekesen írja le, hogy milyen fiaszkóhoz vezet az, ha az alaposan átgondolt gazdaságpolitikai programot varázsigéivel próbálják helyettesíteni; -- Kubában és Chilében a pusztán szocializálás, más latin-amerikai országban a pusztán privatizálás hogyan vezetett káoszhoz. Ragyogó bizonyítványag-rendszerrel igazolja, hogy a piac, a terv, a köztulajdon, a magántulajdon, egyik sem csak a létezésével húzza a gazdaságot a magas fejlettséghez, hanem az a magasszintű műszaki-üzleti-magatartási kultúra, amit önmagában hordoz.

Opponense hangsúlyozza, hogy "Kollár sehol sem veszi magától értetődőnek azt, amivel a nemzetközi szakirodalom tele van, de még azt sem, amit a szakirodalom olyan axiómaként kezel, mint mondjuk a matematika az egyezeregyet, mindent, ami a keze ügyébe kerül, alaposan megvizsgál a tények kegyetlen reflektorfényében és vagy csatlakozik a közhiedelmekhez, vagy nem".⁹ Művén igazi gondolatáram vonul végig -- folytatódik a dicséret. Az írás

ugyanis nem kötődik szorosan Latin-Amerikához, azt csak mintegy "demonstrációs anyagként" kezeli, amelyen bemutatja, hogy ilyen és ilyen körülmények között így és így viselkedik a gazdaság. A dolgozatot ez az alapkezelés teszi megdöbbenően aktuálissá Földünk más, de szintén hasonló körülmények között vergődő országai számára.

Az opponensek természetesen egy-egy problémát is megjelöltek és ezek kapcsán vitába szálltak vagy pontosítást kértek, illetve nem bíráló-, hanem tudományos eszmecsereként szólaltak hozzá, vagy éppen hiányérzetüknek adtak hangot. Az egyik bíráló -- Kozma Ferenc -néhány, nem alapvető kérdésben, egy kicsit elnagyoltnak tartotta a szerző ítéletét, vagy a felcsigázott és válasz nélkül hagyott érdeklődését tette szóvá. Például: a jelöltnek azt a kitételét, amely szerint a földrészt periférizálódása a kereskedelemmel kezdődik és ezt latin-amerikai sajátosságnak tekinti. Opponense szerint ez általános tendencia. Vagy: közepesen fejlettként értékel néhány latin-amerikai országot, amit bírálója túl sommás ítéletnek tart stb.

A másik opponens -- Tálás Barna -- ilyen kifejezéseket használ: "nem eléggé következetesen", "nem minden esetben kapcsolódnak", "jobban illeszkedett volna", "nem eléggé", "szerencsésebb lett volna" stb. Többek között azt kifogásolja, hogy a disszertáció lényegi mondanivalóját sokkal rövidebben, tömörebben, célratorőbben is kifejthette volna a jelölt és, hogy nem adja meg a segítséget az olvasónak abban, hogy a legfontosabbnak tartott megállapításait kiemelve. "A terjedelmes disszertáció így ... erősen próbára teszi a figyelmes olvasó türelmét és koncentrációs képességét."¹⁰ A nyelvtanilag kifogástalan, de szenvtelen, monoton stílus fárasztóvá teszi az olvasást, lankasztja a figyelmet, ezzel pedig nehezíti a lényeglátást.

Tálás Barna az értekezés tartalmi kérdéseit érintő észrevételeit a dolgozat címével kezdi, ő ugyanis ennek alapján sokkal többet várt a latin-amerikai alternatívák különböző változatainak felvázolása tekintetében, vagyis, szívesen látott volna több alternatív fejlődési út és lehetőség bemutatását. Azt írja, hogy amennyire "alapos és sokrétű a periférikus fejlődés latin-amerikai sajátosságainak és jellegzetességeinek a bemutatása és elemzése a disszertációban, majdnem annyira elnagyolt és egysíkú a fejlődési alternatívák felvázolása."¹¹

Keréky György kifogásolja, hogy a jelölt munkájában nem foglalkozik a modernizáció emberi tényezőivel, pedig "abban a tekintetben is nyilván jelentős különbségek lehetnek az egyes országok között, hogy az általános műveltségi színvonal és a kialakult szakmasztruktúra egyáltalán mennyire teszi reálissá vagy illuzórikussá a modernizációs próbálkozásokat".¹²

Mindhárom bíráló tett még további kritikai észrevételt a dolgozat egy-egy konkrét megállapítására, vagy egy-egy probléma interpretálására vonatkozóan, amelyek egyrészt kiegészítő, másrészt korrekciós jellegűek.

Az értekezés publikálása esetére javasolták, hogy a jelölt az elfogulatlan szerkesztő szemével nézze át munkáját és tegye tisztábbá annak "kristályszerkezetét".

Az opponensi vélemények és a jelöltnek az azokra adott tartalmas és színvonalas válasza alapján a bírálóbizottság megállapította, hogy "Kollár Zoltán értekezése nagyívű, több évtizedes, elmélyült kutatómunka eredményeit összegező monográfia, amely a jelölt magasfokú elméleti felkészültségéről, kiváló elemzőképességéről és imponálóan gazdag és széles körű tárgyismeretéről tanúskodik. A hazai latin-amerikanisztika fejlődésében jelentős műnek számít. Szerzője bizonyítja, hogy alkalmas egy olyan témába vágó, már eddig is formálódott tudományos műhely szervezésére és vezetésére, melyet a bíráló bizottság lehetségesnek és szükségesnek tart.

A dolgozat a következő fontosabb kutatási irányokban tartalmaz új tudományos értéket képviselő elemzéseket és következtetéseket:

- Latin-Amerika és azon belül az egyes országok gazdasági fejlődésének szakaszai, irányzatai, ciklikussága; az állam és a külföldi tőke szerepének specifikumai; a válságkezelési koncepciók (strukturális, ortodoxia, heterodoxia, forradalmi út) kritikai elemzése és szembesítése, alkalmazásuk tapasztalatai, sikertelenségük, vagy félsikereik okainak feltárása.

- A kontinens hosszabb távú társadalmi-gazdasági fejlődését meghatározó exogén és endogén folyamatok interferenciája, a dualitás, a strukturális elmaradottság problémái, a világgazdasági hatások és a hibás gazdasági magatartás szerepe.

- A világgazdaság egészének egyensúlyi viszonyait veszélyeztető centrum-(fél)periféria viszony; Latin-Amerikának a fejlett országoktól eltérő, elhajló fejlődése; a fejlődő országok, azon belül a vizsgált kontinens eladósodottságának veszélyei és következményei.

- A stabilizáció elmélete és gyakorlata, a stabilizációt és modernizációt magába foglaló komplex válságkezelés szükségessége, mely csak új nemzetközi stratégia segítségével lehet sikeres.

- A kontinens fejlődési alternatívái, az egymásba fonódó strukturális és konjunkturális válság leküzdésének lehetősége.

- A kelet-közép-európai párhuzamok és tanulságok; a két térség együttműködésének lehetőségei.

A bírálóbizottság kiemelte, hogy Kollár Zoltán a felsorolt irányokban folytatott vizsgálatokat rendkívül komplexen, rendszerszemléletben, hatalmas szakirodalom és tényanyag kritikai feldolgozásával végezte el.

A bírálóbizottság véleménye szerint -- ezt Kollár Zoltán az opponensi véleményekre adott válaszában már maga is jobban hangsúlyozta -- a disszertáció tanulsága az, hogy az eddigi növekedési-fejlesztési pályáról való letérés, a

stabilizáció és a modernizáció egyidejű megvalósításának belső és talán méginkább külső feltételei nem adóttak. A kényszerpálya vagy választást dilemmája helyett inkább a kényszerpályán belüli alternatív (pl. passzívan vagy aktívan alkalmazkodó) fejlődés lesz a meghatározó.

A bírálóbizottság -- kisebb, szerkesztési jellegű változtatásokkal -- feltétlenül publikálásra javasolja Kollár Zoltán monográfiáját, mely széles körű nemzetközi szakmai érdeklődésre is számot tarthat. Különösen magyar nyelvű kiadás esetén javasolja a kelet-középeurópai tanulságok még határozottabb felvetését, mivel a dolgozat együttgondolkodás és együttműködés lehetőségét kínálja a Kelet-Európa kutatókkal."¹³

Az opponensi vélemények és a bírálóbizottság értékelése alapján megállapítható, hogy a dolgozat egésze és részeredményei, újszerű és tudományos megállapításai igazolták azt, hogy a jelölt minden tekintetben megfelel a közgazdaságtudomány doktora tudományos fokozat odaítéléséhez szükséges feltételeknek és követelményeknek. Mindezek alapján a bizottság az értekezést 18 pontos (100 %-os) szavazattal elfogadta és javaslatára a Tudományos Minősítő Bizottság 1991. október 30-ai ülésén dr. Kollár Zoltánnak, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem világgazdaságtan tanszéke professzorának odaítélte a közgazdaságtudomány doktora fokozatot.

Hivatkozások

1. Tálas Barna opponensi véleménye, 1.
2. Kollár Zoltán: Periférikus fejlődés és latin-amerikai alternatívák. Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 1990. 144.
3. I. m. 33.
4. I. m. 275.
5. Kozma Ferenc opponensi véleménye, 2.
6. I. m. 3.
7. Uo.
8. I. m. 6.
9. I. m. 7.
10. Tálas Barna opponensi véleménye, 3.
11. I. m. 4.
12. Kerékgyártó György opponensi véleménye, 7.
13. A bíráló bizottság jegyzőkönyve, 4--5.

A LIBERALIZMUS (ÚJRA-)ELFELEJTETT ÉRTÉKEI

(Friedrich A. Hayek: Út a szolgasághoz. KJK., Budapest, 1991.)

RÉSUMÉ: *The reforgotten values of liberalism.* (Friedrich A. Hayek: Road to Serfdom. KJK. Publishing house, Budapest, 1991.)

"Road to Serfdom" (KJK Publishing house, Bp. 1991.) written by F. A. Hayek was published in Hungary nearly fifty years later. The message of this work is considered to be up to-date even now by not only the publisher but also by the reviewer.

By the author's thesis: the extreme state regulation involves very big dangers politically and economically and leads to dictatorship, totalitarianism or on the other hand it may lead to despotism, serfdom. The reviewer writes about the most important theses of the "pamphlet" emphasizing some mainly economical points of view among the author's arguments, completing with his own observations and comments in some places.

Történelmi háttérkép

A mű fogantatásának, keletkezésének társadalmi-politikai előzményeit egy kissé anekdotikus idézettel szeretném megvilágítani, amely J. K. Galbraith egyik könyvében olvasható:

A "Cambridge-ben töltött esztendő folyamán hetenként egyszer Londonba utaztam, a London School of Economics (LSE) szemináriumaira. Az LSE-t, ez ma már talán közsímet, Beatrice és Sidney Webb haladó társadalomszemléletének szolgálatára alapították, a brit szociáldemokrácia kéderkép-ző főiskolájaként. Az 1930-as évekre azonban -- gyakran megesik az ilyesfajta vállalkozásokkal -- az LSE már mélységesen konzervatív közgazdasági nézeteket képviselt, jóllehet e maradiságot némileg háttérbe szorította (ha magában a gazdaságban nem is) Harold J. Laskinak, Nagy-Britannia legismertebb szocialista tudósának a jelenléte. Ami a hírnevét illeti, Laski felért vagy egy tucat kevésbé nevezetes konzervatívval. A Cambridge-i Egyetem,

amelyről az embernek ősidőktől fogva az arisztokrácia és a kiváltság jut az eszébe, furcsa módon sokkal radikálisabb, haladóbb volt, mint a London School of Economics.

Itt, az LSE-n Friedrich von Hayek és Lionel Robbins szemináriumaira jártam. Mindkét tanár a klasszikus közgazdaságtan híve volt. Szemináriumnak hívták, megszokásból, azokat a hetvenöt-száz főből álló egyetemi gyűléseket, amelyek tagjai a világ minden tájáról sereglettek oda; ezek a roppant értelmes emberek mélységesen nem értettek egyet a két nevezett professzor tanításaival. Különösen említésre méltók voltak azok az új jövevények, akik Németország, Ausztria, Magyarország és Lengyelország elnyomó kormányzati rendszerei elől menekültek Angliába.

A "hallgatók" egymással versengve igyekeztek szavukat hallatni, így aztán Hayek tanár úr csak ritkán jutott szóhoz. (Hayek szelíd ember volt, és minden tekintetben elavult nézeteket vallott; szerinte az államnak a jólét növelésére vagy megvédésére irányuló minden erőfeszítése egyenesen a rabszolgasághoz vezet.) Egy emlékezetes estén bejött a terembe, fölment a katedrára, meghajolt, és választékos angol kiejtésével ezt mondta:

-- Most pedig, uraim, mint legutóbbi összefoglalásunk végén javasolni bátorkodtam, a kamatlábról fogunk beszélni.

Nicholas Kaldor megragadta az alkalmat, és közbeszólt:

-- Kedves Hayek professzor, kénytelen vagyok kijelenteni, hogy ezzel nem értek egyet."¹

A szabadelvű gondolkodás "klasszikusa", az osztrák születésű, később Angliában és Amerikában élő Nobel-díjas közgazdász, F.A. Hayek 1940 és 1943 között írta *Út a szolgasághoz* c. könyvét.

A mű rövid tartalmát -- mely egyben részemről a téma indoklása -- legtömörebben a fűlészöveg ismerteti, ezért recenziómat rendhagyó módon ezzel kezdem:

"Hayek megmutatja, miért következik szükségképpen a "bőség", az "egyenlőség" és a "harmónia" utópiájából az igazság elnyomása, az erkölcsi szabályok félresöprése, a legrosszabb fajta vezetők élre kerülése, akik gátlás nélkül valósítják meg saját céljaikat és élnek vissza a minden szocialista rendszerre jellemző diktatórikus hatalommal. A tervezés elkerülhetetlenségét hirdető felfogással szemben kimutatja, hogy a szabad társadalom olyan összetett jelenség, amely csak akkor működhet hatékonyan, ha számtalan szereplője önállóan követi céljait és működik együtt másokkal, ha az számára előnyös. A gazdasági szabadság hiánya viszont a demokrácia hanyatlásához s végül politikai elnyomáshoz vezet.

Hayek mindezt épp akkor fejtette ki, amikor a fasiszta és kommunista ideológiák és gyakorlatok térnyerése minden korábbinál meggyőzőbben

bizonyította a szerző aggodalmainak jogosságát. Napjaink középkelet-európai olvasóját pedig épp a közelmúlt eseményei győzhették meg arról, milyen döbbenetes előrelátásra vallott a szerző csaknem ötven évvel korábbi figyelmeztetése: "a demokratikus szocializmus nagy utópiája ... nemcsak elérhetetlen, de céljaival olyannyira ellentétes következményekhez vezet, amelyeket sokan nem is hisznek el, amíg az összefüggést elébük nem tárják a maga csupasz valóságában."

A második világháború Nyugaton is, az azt követő évtizedek főként Keleten elibénk tárták -- ha nem is az *összefüggéseket*, de a *valóság* csupasz képét. Ez a valóság pedig sehogy sem illeszkedett a "magasztos" elvekhez.

Hayek az érdekes módon angol hatást tükröző liberális osztrák közgazdasági iskola tagjaként fiatal korától a szabadkereskedelem és a tiszta gazdasági elmélet problémáival foglalkozott, miközben az erős porosz hagyományokat továbbfejlesztő Németországban és később (az angol Keynes nyomán) az Egyesült Államokban és részben Angliában is a *tervező állam*, a -- mostanában gyakrabban használt szóval -- *redistributív* állami beavatkozás politikája hódított tért. A keynesizmus képviselői mai szemmel nézve természetesen nem mérhetők a fasizmus vagy a totalitarizmus mércéjével.

Hayek tétele azonban (1940-ben!) épp az, hogy a *túlzott* állami beavatkozás ideológiája és gyakorlata diktatúrához, illetve a másik oldalon szolgáshoz vezethet. Tehát a *tendencia* veszélyes, mert mint azt azóta igazán sok példa bizonyítja, a demokráciából a diktatúrába való átmenet nem könnyen visszafordítható folyamat.

Ebben a könyvében, eltérően más műveitől -- nyilván a kiégett háború hatására is -- a szerző szükségét érzi, hogy kilépjen a közgazdasági elmélet kereteiből. Elemzésének és bírálatának tárgya, a "mindenható állam" filozófiája és gyakorlata a gazdasági problémakörön messze túlmutató kérdéseket vet föl, amelyek elől a szerző nem is tér ki. Filozófiai, szociológiai és politikai jellegű megfigyelései és nézetei azonban tökéletesen harmonizálnak közgazdasági felfogásával. Recenziómban főként néhány közgazdasági természetű fejtegetésére korlátozom a figyelmemet, noha ezáltal épp az általa alkalmazott komplex megközelítés lefegyverző koherenciáját vagyok képtelen érzékelteni.

A szerző, érvelésének filozófiai síkján egyértelműen állást foglal az egyéni szabadság, a személyiség, az individualista civilizáció, mint alapvető értékek mellett. "Annak az individualizmusnak -- írja --, amely a kereszténység és a klasszikus ókori filozófia elemeiből építkezve a reneszánsz idején jutott el teljes kifejlődéséhez, és azóta tovább fejlődött és terjedt a nyugat-európai civilizációban, leglényegesebb vonásai az individuális ember *mint* ember iránti tisztelet, vagyis az, hogy saját világában -- legyen az bármilyen szűkre szabott is -- legfőbb tényezőként ismerjük el saját nézeteit és hajlamait,

valamint az a meggyőződés, hogy az emberek saját egyéni adottságainak és hajlamainak a kifejlesztése kívánatos dolog.

A *freedom* és *liberty* szavak használatával manapság oly gyakran élnek és visszaélnek, hogy csak bizonytalanul alkalmazhatjuk őket az adott időszakban általuk képviselt eszmények kifejezésére. Talán a tolerancia az egyetlen szó, amely még mindig őrzí annak az elvnek a teljes jelentését, amely ebben az egész időszakban egyre inkább teret nyert, s csak manapság indult hanyatlásnak, hogy azután a totalitárius állam kiépülésével teljesen eltűnjék.'

Verseny versus tervezés

A tervező állam, a tervezés szükségszerűségét, sőt elkerülhetetlenségét bizonyító gazdasági érvek közül az egyik leggyakoribb az, hogy a technológiai változások és az ipar koncentrációja következtében óhatatlanul létrejönnek a monopóliumok, tehát az egyetlen alternatíva: vagy a *monopóliumok*, vagy az állam irányítsa a termelést. A szerző megkérdőjelezi ezt a tételt. Elismeri, hogy "a monopólium egyre nagyobb súlyra tett szert, miközben a verseny által szabályozott terület egyre csökkent", de -- mint írja -- "a döntő kérdés ... az, hogy ez a technológiai haladás szükségszerű következménye-e, vagy pedig a legtöbb országban követett politika eredménye".

Szerinte ez utóbbról van szó.

Nincs ugyanis minden kétséget kizáró bizonyíték arra, hogy a nagyvállalat rendszeren kiszorítja a kicsit. A szerző idéz egy elfogultnak éppen nem tekinthető szenátusi bizottsági jelentésből (1941), amely a kérdésre adott választ az alábbiakban foglalja össze: "Nem mutatkozott meg a nagyvállalatok hatékonyságbeli fölénye; azok az előnyök, amelyek állítólag a verseny felszámolásához vezetnek, számos területen nem jelentkeztek. A méretnek köszönhető megtakarítások, ahol egyáltalán vannak ilyenek, nem vezetnek szükségképpen monopóliumhoz. ... Előfordulhat, hogy az optimális hatékonyságot eredményező méretet vagy méreteket jóval az előtt eléri, hogy a kínálat nagyobb részét ilyen ellenőrzésnek vetnék alá. Elfogadhatatlan tehát az a következtetés, hogy a nagybani termelés előnyei szükségképpen a verseny felszámolásához vezetnek. Arra is rá kell mutatni továbbá, hogy gyakran nem a nagybani termelés alacsonyabb költségei vezetnek monopóliumhoz, hanem összejátszáson alapuló megállapodások és a közügyeket alakító politika tárnogatása. Ha ezek a megállapodások hatályon kívül kerülnek, s ha megfordul a politika iránya, akkor helyreállíthatók a verseny föltételei."

A szerző elismeri, hogy vannak a modern ipari civilizációnak olyan problémái, amelyeket központi tervezés nélkül nem lehet hatékonyan kezelni (ilyen pl. egy modern nagyváros számos problémája). A gazdasági össz-

folyamat áttekintése azonban szerintem nem tartozik e problémák közé, hiszen "épp a munkamegosztásnak a modern feltételek közepette létrejött komplexitása teszi a versenyt az egyetlen módszerré, amely képes megvalósítani az ilyen koordinációt. A hatékony ellenőrzés vagy tervezés nem vetne föl nehézségeket, ha a feltételek olyan egyszerűek volnának, hogy egyetlen személy vagy testület megbízhatóan áttekinthetné az összes lényeges ténytet..."

Ezt a koordinációt egy "személytelen mechanizmus", az árrendszer biztosítja, de -- figyelmeztet a szerző -- az árrendszer csak a verseny túlsúlya esetén teljesíti ezt a funkciót, vagyis ha az egyénnek alkalmazkodnia kell az árváltozásokhoz, tehát képtelen ellenőrizni őket.

Van egy másik elmélet, amelyik nem azt állítja, hogy a monopólium szükséges rossz, amelynek növekedése a tőkés gazdaság és a technológiai fejlődés elkerülhetetlen velejárója, hanem épp ellenkezőleg, azt, hogy monopóliumok révén biztosítható a *verseny elleni védelem*. A verseny kizárásával ugyanis olyan célok is megvalósíthatók, amelyeket a verseny nem tett volna lehetővé.

Nem vitás, hogy egy ilyen "kedvező" állapot nagyon sok politikus és egyes szakértők számára vonzónak tűnhet, hiszen minden szakterület, minden érdekcsoport rendelkezik olyan tervekkel, eszményekkel, amelyeket viszonylag rövid idő alatt meg lehetne valósítani, ha az emberiség -- vagy egy adott társadalom -- egyetlen céljává lehetne tenni őket. A szerzőnek már a negyvenes évek elején kellő mélységű tapasztalatai lehettek a tekintetben, hogy "a társadalmat igen türelmetlenül, mindenáron tervezni akaró emberek a lehető legveszélyesebbekké -- a mások terveivel szemben rendkívül intoleránsá -- válnának, ha mindezt meg is engednék nekik".

A monopóliumok és a monopolizálható akaratok létrejötte tehát Hayek szerint egyáltalán nem gazdasági szükségszerűség, hanem politikai és hatalmi játszmák veszélyekkel terhes következménye, amelyekkel szemben ezért nemcsak gazdasági és tudományos, hanem politikai eszközökkel is fel kell lépni a liberalizmus, az egyén szabadságának védelmében. Ő maga -- mint az első kiadás előszavában írja -- épp azért tartotta a könyv megírását elháríthatatlan kötelességének -- noha félre kellett tennie miatta egy olyan művet, melynek megírására felkészültebbnek érezte magát --, mert a gazdasági szakemberek többségét már "magába szippantotta a hadi gépezet, hivatalos pozíciójuknál fogva hallgatásra vannak ítélve, s ennek következtében a szóban forgó kérdésekben szinte ijesztő mértékig amatőrök és rögeszmékkel terhelt emberek irányítják a közvéleményt, olyanok, akik vagy önös érdekeiket követik, vagy kedvenc világmegváltó csodaszereiket árusítják".

A piaci verseny kíméletlenségével szembeeszegezett szocialisztikus elméletek másik -- általam ittkiragadott -- fontos tétele a fogyasztói oldalon a

jövedelmek igazságos elosztása, a társadalmi egyenlőségeszmény, amely jellemző módon főként a gazdasági biztonságra való törekvésben ölt testet.

Hayek tétele az, hogy a tervező állam ígérete, az úgynevezett gazdasági szabadság nem a javak szűkösségéből eredő gazdasági probléma megoldását, hanem éppenséggel annak szőnyeg alá söprését jelenti. A "gondoskodó" állam leveszi vállunkról saját gazdasági problémáink megoldásának szükségességét, és helyettünk hozza meg az e téren gyakran jelentkező keserű döntéseket.

"Az, hogy az emberek szeretnék megszabadulni azoktól a keserű választásoktól, amelyeket a kemény tények gyakran rájuk kényszerítenek, nem meglepő dolog. Ám kevesen akarnak úgy megszabadulni ettől, hogy mások válasszanak helyettük. Az emberek csupán azt szeretnék, hogy egyáltalán ne legyen szükség választásra. S túlságosan is készek elhinni azt, hogy a választás nem igazán szükségszerű, hogy pusztán az a konkrét gazdasági rendszer terheli őket, amelyben történetesen élünk. Valójában tehát azzal a ténnyel szemben táplálnak ellenérzést, hogy egyáltalán létezik gazdasági probléma."

Az a vágyálom, hogy tulajdonképpen többé nincs is gazdasági probléma, a háború előtt különösen a feltörekvő alsó középosztály körében volt népszerű. "A fiatalabb generáció -- profitszínálással szembeni megvetése miatt, amit a szocialista tanítás táplált -- élesen elutasította a kockázattal járó független állásokat, egyre nagyobb számban özönlött biztonságot ígérő, fizetett pozíciókba, s képviselői olyan jövedelmet és hatalmat követeltek, melyre meggyőződésük szerint képzettségük feljogosította őket."

A szerző itt mutat rá a **hagyományos szocialista** mozgalmak (az ipari munkásarisztokrácia által kifejlesztett szociáldemokrácia) és az "új szocializmus" közötti alapvető különbségre. Az utóbbi, melynek megjelenési formái a fasizmus és a nemzeti szocializmus, átvették a régi szocializmus módszereit, de ezeket egy másik osztály szolgálatába állították. Taktikájuk nem a liberális világ szabályait és módszereit tükrözi, hanem egy olyan világét, amelyet "már a szocialista politika és az általa előidézett problémák uraltak". Ebben a világban immár nem a tőketulajdon, a tőkés személye a fő ellenség, hanem az állami "osztó igazságosság" potenciális kedvezményezettjeinek teljes köre. Ugyanakkor szövetségessé válik minden kiábrándult és kiszolgáltatott ember, akik a tényleges gazdasági szabadság, tényleges választási alternatívák hiányában persze egymás ellen is mozgósíthatók.

Itt említhető meg, hogy a kelet-európai olvasó számára hiányérzetet kelthet Hayek könyvében a *bolsevik* vonatkozások figyelmen kívül hagyása. Az 1976-os kiadás előszavában ezt maga is elismeri, utalva a háborús helyzetre, hozzátéve, hogy "emiatt" tett engedményei "mai véleménye szerint igazolhatatlanok".

E gondolatgazdag könyv méltó bemutatása egy könyvismertetés kere-

tében csaknem lehetetlen feladat. Az egész mű tulajdonképpen a Törvény Uralként ismert nagy jelentőségű elvek következetes kifejtése, melyeknek a szerző külön fejezetet is szentel. A formális törvénynek és az igazságosság eszményének mint lényegi szabálynak a különbségét egy közlekedési példával érzékelteti.

"A szabályok e két fajtája között ugyanaz a különbség, mint amikor az úthasználat szabályait közlekedési szabályzatban rögzítjük, illetve előírjuk az embereknek a követendő úticélt; vagy még találóbban szólva, amikor útjelző táblákat állítunk fel, illetve parancsba adjuk az embereknek, melyik úton menjünk."

A szerző Kantot idézi, aki szerint az "ember akkor szabad, ha nem személynek, hanem törvénynek engedelmeskedik". Nagy kérdés persze -- tehetjük hozzá -- magának a törvénynek a mibenléte, hiszen a törvényalkotásnak és -alkalmazásnak számtalan itt nem kifejtendő történelmi, kulturális, lélektani stb. vonatkozása van. Jól érzékelteti ezt például Arthur Miller egyik finom megfigyelése a liberális hagyományaira oly büszke Angliában:

"1950-ben, az *Ügynök* londoni előadásának idején, egyszer elmentem az alsóházba Paul Munival, és a látogatók üres erkélyéről néztem, amint Winston Churchill és Anthony Eden -- akkor ellenzékben a kormányzó Munkáspárttal szemben -- az első padban ülve lordi leereszkedéssel hallgatják az alsóház egyetlen kommunista képviselőjét, Villie Gallachert Clyde-ből, aki hüvelykujját vasalatlan nadrágja zsebébe akasztva beszédet tartott. Amikor Gallacher éppen beszéde csúcspontjához érkezett, hallottam, amint Churchill sotto voce, de jól hallhatóan, a szivartól lefittyedő száját alig mozdítva, azt mormolja: -- Hé, vegye ki a kezét a zsebéből! -- Mire Gallacher azonnal kirántotta hüvelykujját a zsebéből -- amiért nyilván még hetekig gyűlölte magát. Az osztály szólt rá és ő az osztálynak engedelmeskedett; ilyesmit soha nem láttam Amerikában, az esetet elképzelni sem tudtam volna: sem a hihetetlen utasítást, sem a reakciót."²

Befejező morfondír

Hayek könyve nem könnyű, de szakmai szempontból üdítő olvasmány. Szerkezete világos és áttekinthető, szövege pontos, kiegyensúlyozott. Azt a ma már ritkán tapasztalható hagyományos stílust képviseli, amelyben az egyes szövegrészek szerves egymásraépülése az ismétlődés monotóniája nélkül képes felidézni a kifejtés fontos megelőző mozzanatait.

A szerző -- noha művét saját bevallása szerint csupán politikai pamfletnek szánta -- olvasói és elemzői dolgát részletes tartalomjegyzékkel és névmutatóval is megkönnyítette. (Ez utóbbi a magyar kiadásban néhol pontatlan.)

Bibliográfiája nem hivalkodóan gazdag, de -- hogy a szerző kedvenc fordulatával éljek -- nem sok kétséget hagy afelől, hogy az összes témába vágó lényeges művet tartalmazza.

A szerző nem elkápráztatni akarja olvasóját, hanem tájékoztatni és meggyőzni. Ehhez kizárólag a higgadt és tárgyyszerű érvelés eszközeivel él. Műve ennyiben több is, kevesebb is a napjainkban változatlanul divatosnak - ha talán nem is igazán népszerűnek -- tekinthető ideológiai programbeszédekénél.

Hayek professzor többi művét -- mint ahogy a polgári közgazdaságtan sok más alapkönyvét -- a szakmai, nyelvi és persze földrajzi korlátokat átlépni képtelen magyar közgazdász-generációk tipikus képviselőjeként nem ismerem. De e könyvének megírása óta sok minden történt a világon. A nagyhírű, és Magyarországon művein keresztül is jóval ismertebb, "majdnem Nobel-díjas" Galbraith professzorral szemben ezért meg merem kockáztatni azt a végkövetkeztetést, hogy az Út a szolgáláshoz szerzője nem "minden szempontból elavult nézeteket vall". Sőt. Könyvének igencsak megkésett -- de eléggé nem méltányolható -- magyarországi kiadása mintha némi zavart okozott volna a hazai társadalomtudományban. Ez a mű itt és most, az általa kiváltott lelki ismeretfurdaláson (tudatlanságunkért) és az önvizsgálat kényszerén túl bizonyíték és intelem is egyben: "mindentudásunk" viszonylagos, a pódiumokon kéretik szerényen viselkedni.

Hivatkozások

1. J.K. Galbraith: Egy kortárs emlékei. Európa, Budapest, 1988.
2. A. Miller: Kanyargó időben 1-2. Európa, Budapest, 1990.

